

स्वरमेलकलानिधिः

रामामात्यविरचितः

सूक्त

भारद्वाजशर्मणा

प्रकाशितः

श्रीगणेशचन्द्राचार्ये युद्धविद्यालय, काशी, १९२०

१९२०

(All rights reserved)

ॐ

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

स्वरमेलकलानिधिर्विलिख्यते.

रामानाथप्रणीतेऽस्मिन् स्वरमेलकलानिधौ ।
उपोद्घातप्रकरणं स्वरप्रकरणं ततः ॥
षीमाप्रकरणं चालो मेलप्रकरणं परम् ।
रामप्रकरणं चेति पञ्च प्रकरणानि हि ॥
उपोद्घातप्रकरणानंतरं राममंत्रिणा ।
तत्र स्वरप्रकरणे दिनिये प्रतिपाद्यते ॥
गीतप्रदर्शना गंधर्वमानभेदा स्तनः परम् ।
त्वानानि क्षुत्तयः शुद्धाः स्वराश्च विकृता अपि ॥

भावार्थः—या रामानाथ पंडिताने लिखिते स्वरमेलकलानिधौ
५ प्रकरणे आदित. १ के उपोद्घात प्रकरण २ रे स्वर प्रकरण ३ रे
षीमाप्रकरण ४ वे मेलप्रकरण ५ वे रामप्रकरण, उपोद्घात प्रकरणानंतर
रामानाथप्रणीत रामानाथाने गीतप्रदर्शना, गंधर्व व मान भेद,
निये, क्षुत्ति, शुद्ध व विकृत स्वर, या विषयाने विस्तृत केंद्र आदित.

[या गंधर्वी जी नकड मिळाली, तीत असुद्ध स्वर्णे वरीच दिवशी.
लोक दिवाणी—पण थोड्या ठिकथी—कांदी थोडक जुटेवही दिवले. फेरे
सोड्या थोराने कांदी खबरही थोड्यावे खगळे आदित.]

अथ वीणाप्रकरणे तृतीये प्रतिपाद्यते ।

वीणाप्रशंसा वीणाया मेलनप्रक्रिया ततः ॥

प्रमाणकरणं शुद्धचिकृतस्वरसंहतेः ॥

भाषार्थः—हिसन्या वीणाप्रकरणांत वीणाप्रशंसा, वीणामेलनप्रक्रिया—
अथाने वीजेवरील स्वर मिश्रविषयाची रीति बरी, —शुद्ध व चिकृत
स्वराने प्रमाणकरण (चिकृत करणे) यांविषयी सांगितले आहे.

शुद्धमेलानुवचीणादी मध्यमेलानुवचा ततः ।

तृतीयाच्युतरात्रैवमेलवीणेति लक्षिता ॥

भाषार्थः—प्रथमतः शुद्धमेलनवीणा सांगितली आहे, तदनंतर मध्य-
मेनवीणेचे वर्णन केले आहे. पुढे मग अच्युतरात्रैवमेलनवीणेविषयी सांगि-
तले आहे.

[टीप. या मंडांत आसी वीणाप्रकरण सांगितले नाही. त्याचे उद्गम वर्णन
रुगविभोधाच्या दुसऱ्या विवेकांत सापडण्यायोग्ये आहे. तो मध्य आत,
छापलेला आहे.]

अथमेलप्रकरणे तुरीये प्रतिपाद्यते ।

मेलानां विंशति भेदा रागास्तमेलसंभवाः ॥

भाषार्थः—प्रथमा मेलप्रकरणांत मेलाने वीस भेद व त्यांतून उत्पन्न
होणारे राग, यांचे वर्णन केले आहे.

उत्तरेतु प्रकरणे पंचमे प्रतिपाद्यते ।

रागाणां च त्रयो भेदा उत्तमाधममध्यमाः ॥

भाषार्थः—तेवढ्या पंचमा प्रकरणांत रागांचे उत्तम मध्यम
अधम असे तीन भेद सांगितले आहेत.

उत्तमाणां मध्यमाणां रागाणां लक्षणं ततः ।

अथमाणां तु केवाचिदेतावान् परमुसंग्रहः ॥

भाषार्थः—उत्तम उत्तम व मध्यम रागाणां लक्षणे दिखी जाइत.
त्यानपनार्थे कांही अथन रागांचीही लक्षणे सांगितली जाइत. अथा या
मेवाचा वस्तुसंग्रह आहे.

इति श्रीमद्भिनवभरताचार्यनागोपधरश्रीहरचन्द्रनिम्माणाख-

नंदनरामाण्यविरचिते स्वमेकहस्तनिरी

उपोद्घातचक्रणं संपूर्णम्

स्वरप्रकरणम्

सामवेदादिदं गीतं सञ्जग्राह पितामहः ।

गीतेन ग्रीयते देवः सर्वज्ञः पार्वतीपतिः ॥

भावार्थः—समवेदाने सामवेदायुक्त संगीत वस्त्र केने, पार्वतीपति महादेव गीतने मेहमी संजुह होत असतो.

गौरीपतिरनेतोऽपि गीतध्वनिचङ्गमनः ।

सामगीतरतो ब्रह्मा बीमासक्ता सरस्वती ॥

भावार्थः—गौरीपति जो अनंत लोही गीतध्वनिधन आहे. ब्रह्मदेव सामगीतरत आहे, ब्रह्मने त्याच्या सामगान चारव विष आहे. सरस्वती वीषेवर आतक आहे.

किमन्ये यक्षगंधर्वदेवदानवमानवाः ।

भावार्थः—सग इतर जे यक्ष, गंधर्व, देव, दानव, मानव इत्यादी काय कशे ?

अज्ञानविषयास्वादो वातः पर्वाधिकालले ।

कदन् गीतामृतं पीत्वा हर्षोत्कर्षं प्रपद्यते ॥

भावार्थः—अज्ञान असून जीवत्याही प्रकारचा विषयास्वाद घडलेला नाही, असा अज्ञान वात जर चिकित्सांत रूढ असला, तर त्याच्या कानी गीतामृत घडल्याबरोबर तो हर्ष पावतो.

वनेचरस्तृणाहार विप्रमुगक्षिशुः पशुः ।

लुब्धो लुब्धकसंगीते गीते यच्छति जीवितम् ॥

भावार्थः—विप्रमुगाने लहान पोर, हे तर एक वेगळाच फिरवासा व गवत सारखा पशु आहे, पशु लोही चारध्याच्या संगीतावर लुब्ध होऊन आपला माघ अर्पण करिते.

कृष्णसर्पोऽपि तद्धीनं धृत्या हर्षं प्रपद्यते ।

तस्य गीतस्य साहाय्यं के प्रशंसितु मीयते ॥

भाषार्थः—कृष्णसर्प देसील गीत ऐकून हर्ष पावले. तेन्हां कशा त्या गीताचे माहुरूप्य यथायोग्य कोण करी शकतील ?

गांधर्वस्वरसंदर्भो गीतमित्यभिधीयते ।

गांधर्वं गानमित्यस्य भेदद्वयमुद्गिरितम् ॥

भाषार्थः—गांधर्व स्वरसमुदायात् गीत इत्यतः. गीताचे दोन भेद आहेत. १ वा गांधर्व, २ वा गान.

[टीप. हा श्लोक सनाढ्यांतून ऐकला असावा. तेंचें “ रसकान्धर्वसंदर्भः ” असें कटके आहे.]

अनादिसंप्रदायं यज्ञधर्वैः संप्रयुज्यते ।

नियतं श्रेयसो हेतु स्तद्गांधर्वं प्रचक्षते ॥

भाषार्थः—जे अनादिसंप्रदाय (जयैरुपेय) असून त्यांचा प्रयोग गंधर्व करितात, ते सदा मोक्षहेतुवत् गीत “ गांधर्व ” होय.

यद्यु चाग्नेयकारेण रचितं लक्षणान्वितम् ।

देशीरामादिभिः शोक्तं तद्गानं जनरंजनम् ॥

भाषार्थः—जे चाग्नेयकारांनी (पंडितांनी) निरनिराळ्या लक्षणांनी रचून सदा करलेले, ज्यांत देशीरामादिकांचा समावेश होतो, व जे जनरंजक असते, त्यास “ गान ” समजतात.

तत्र लक्ष्मानुरोधेन गांधर्वं संप्रयुज्यते ॥

भाषार्थः—गांधर्व गीत सदा लक्ष्माळा अनुसरूनच असले पाहिजे, असा नियम आहे.

यत्र लक्ष्मपरित्यागे प्रत्यवायो न विद्यते ।

तस्माद्लक्ष्यप्रधानं तच्चतु लक्ष्यप्रधानकम् ॥

परित्यागेऽत्र लक्ष्यस्य रंजनं नैव जायते ।

तस्माद्लक्ष्यानुरोधेन गानं लोके प्रचर्तते ॥

भावार्थः—ज्या रीतिमें संगीत लक्ष्यप्रधान लक्षण पहचान करी कारणा-
द्वारा नकल, तै लोकांत " गान " मानिले आते, गान है लक्ष्यप्रधान आते,
लक्ष्यप्रधान नहीं. त्यांत लक्ष्याकडे दुर्लक्ष्य झाले, की त्यांतला रक्तिगुण
कमी होतो. हखूनन " गान " है सदा लक्ष्याकडे अनुलोभावे असारे,
असे मानितात.

सर्वसंगीतशास्त्रार्थेनेदिना शास्त्रैस्वरिणा ।

गीते लक्ष्यप्रधानत्वं वायाख्याये निरूपितम् ॥

भावार्थः—सर्व संगीतशास्त्रपरगत शास्त्रदेव पंडिताने आरम्भ
(सनातनाचार्या) वायाख्यायांत गीत नेहमी लक्ष्यप्रधान आते, असेन
प्रतिपादन केले आहे. (तो असे कथतो).

यद्वा लक्ष्यप्रधानानि शास्त्राण्येतानि मन्वते ।

तस्मात्तद्विरुद्धं यत्तच्छास्त्रं नेयमन्यथा ॥

भावार्थः—ही (देशी संगीत विषयक) शास्त्रे लक्ष्यप्रधान न मानिली
आहेत. कथून जेथे जेथे शास्त्राचार्य लक्ष्यविरुद्ध होत आहेत, तेथे तेथे ते
लक्ष्याला वाचक न होईल असे करावे, (त्यांचा सर्व लक्ष्यवाचक करावा.)

आत्मा विवक्षमाणीज्यं मनः प्रेरयते मनः ।

देहस्थं चन्दिमाहन्ति सप्रेरयति मासतम् ॥

ब्रह्मसंधिस्थितः सोऽथ क्रमादूर्ध्वपथे चरत् ।

नाभिहृत्फंडमूर्ध्वास्येवाविर्भाजयते ध्यानिम् ॥

भावार्थः—आत्माला मायण करण्याची इच्छा होऊन तो मनाला
प्रेरित करितो. तै मन देहातील अमीला चरून केले. अती वायूचे चलन
हरिणे, ब्रह्मसंस्थित बाह्य करण्याला वायु कलावे मन वर नवत आऊन
नाभि, हृदय, फंड, मूर्धा, हस इत्यादि स्थानांतून नाकावा आविर्भाव
करितो.

नादोऽति सूक्ष्मः सूक्ष्मश्च पुष्टोऽपुष्टश्च कृत्रिमः ।

इति पंचाभिधां यत्ते पंचस्थः न स्थितः कस्मात् ॥

भावार्थः—नाद हा चांन स्वार्नाच्या ठिकाणी पांच नावे असते. ती कसोने मली आहेत. १ अतिपुष्ट २ सूक्ष्म ३ पुष्ट ४ अपुष्ट ५ कृत्रिम.

व्यवहारे त्वसौ जेवा हृदि मंत्रोऽभिधीयते ।

कंठे मध्यो मूर्ध्नि तारो त्रिषु मध्योत्तरोत्तरः ॥

भावार्थः—व्यवहारांत नाद तीनच प्रकारचा मानिला आहे. हृत्पां-
तळा नाद तो “ मंद्र, ” कंठांतला तो “ मध्य ” व मस्तकांतला तो
“ तार ” आकारा. हे नाद, एकदाहून दुसरा दुसरा (वेच) अशा रीतीने
समजावे.

तस्य द्वाविंशतिर्भेदाः अवणात् क्षुत्तयो मताः ।

हृदभ्यंतरसंभवा नाभ्यो द्वाविंशतिर्भेदाः ॥

तिरश्चस्तासु तावत्पः क्षुत्तयो मादनाहताः ।

उचोचतरताधुक्ताः प्रभवंतुवरोत्तरम् ॥

भावार्थः—नादाचे आधील भेद मानिले आहेत. ते सारे नाद स्वष्ट
अवण करितां येतात, क्षुत्त त्यांना “ क्षुत्ति ” समजात. हृदस्वाभांत
एकंदर आधील नाद, सागळेदग आहेत. त्या आडव्या आहेत. त्यांतूनच
मारुत कायचे वातु याच्या आवासाने वाढी. क्षुत्ति, एकीहून दुसरी वेच,
अशा पद्धतीने उत्पन्न होऊन.

एवं कंठे तथा शीर्षे हृदि द्वाविंशतिर्भेदाः ।

भावार्थः—हृत्प, कंठ, व शीर्ष अशी जी तीन स्थाने मानिली
आहेत, त्या प्रत्येक स्थानी कधील क्षुत्ति आहेत.

क्षुत्तिभ्यः स्तुः स्वराः षड्जर्षमगांधारमध्याः ।

पंचमो धैवतश्चाथ निषाद इति सप्त ते ॥

तेषां संज्ञाः स रि ग म प ध नीत्यपरा मताः ॥

બોધાર્થ:—આ વાકીય શ્રુતીરૂપ પદ્ય, ધ્વનિ, ગાંધ, વગેરે, વંચન, શ્વેત ૫ નિષાદ, અને સત્ત સ્વર કલ્પના દોષાત. આથી સ, રિ, ગ, મ, વ, ય, મી, અથી દુષરો (સંહિત) નામે આદેશ.

શ્રુત્યન્તરભાવી યઃ સ્વિગ્ધોઽનુરણનાત્મકઃ ।

સ્વતો રજવતિ શ્રોતૃષિર્લં સ્વર રુચયતે ॥

બોધાર્થ:—શ્રુતીચ્છા સમૂહ અગત્યન કરત્ત્વ દોષાત, અનુરણન વ્યાજ્ય બાદે અસા, ૫ પેઢમારોચ્યા વિચારે સ્વતઃ રજન કરું સંકેત અસા સ્વિગ્ધ યો (નાદ), તોન “ સ્વર. ” (કોયી “ શ્રુત્યન્તર ” સુચવિત્તાત.)

[ટીપ-હા શ્લોક સ્વાકરોત્ત્વ બાદે. કલ્પિત્ત્વ સંદેશાને વરીત શ્લોકોત્ત્વી વિરોધે અથી સમજાવિત્ત્વી આદેશ. “ શ્રુત્યન્તરભાવી=શ્રુતિશ્રુતિરૂપિણિ તા-વાદ્યુ પદ્યપદ્યમઅનેરઅન્તર ભાવી; સ્વિગ્ધઃ=પદ્યુચ્છાત્મક; અનુરણનાત્મક=અનુસ્વારુપ; સ્વતઃ=ઉદ્કારિત્ત્વરૂપિણિ; ”

સંગીત વર્ણમાંત વા શ્લોકાવર અર્થ દીક્ષા આદે. “ શ્રુત્યન્તર ભવતીતિ શ્રુત્યન્તરભાવી; અનુરણનાત્મકઃ=અનુરણનાત્મકાદ્યપાં તદેસાવચ્છેદન વઃ ધ્વનિયો અનિદ્યયયતે સ્ત શ્રુતિઃ, વસ્તુ ધ્વનિઅનિધ્યાપકો અનિધ્યાપકસ્તદર્શન શ્રુતયે તદનુરણનં, તદેવ આત્મા સ્વરૂપં વસ્તુ જઃ; સ્વિગ્ધઃ=અગ્નિમિશ્રિતઃ; સ્વતઃ સ્વદે, અન્યાવસ્થેત યઃ ”

શ્રુતીનિર્ણય, Cape. Day માદેવ સમજાત. “The exact definition of what constituted a “ Shruti ” is difficult to determine, but it is thus vaguely given by the Sāṅghaeyā Rāmavallī:—“ A Shruti is formed by the smallest intervals of sound, and is perceptible by the ear; it is of twenty-two kinds; every distinct audible sound is a Shruti; it is a Shruti because it is to be heard by the ear.”

" The scales are formed from the Shrutis, 'four Shrutis being abstracted to a major tone, three to a minor (which would appear to have been of a pitch somewhat flatter than the tone and sharper than the semitone; doubts however, exist as to whether the intervals of the Shrutis were equal or not), and two to a semitone (p. 15).

The peculiar division of the octave into twenty-two parts or Shrutis exists no longer in practice and the employment of Shrutis or intervals less than semitones is *limited to grace*.

The ragas in present use in most respects differ from those previously mentioned, and, in fact, the whole system has undergone complete change and gradual refinement, until between the ancient and modern music there exists a difference as clearly marked and perceptible between the most casual observer, as between the modern Anglican chant and the ancient Gregorian tones."

शुनीया निषादर वाचकांनी राजा शुभेन्द्रमोहन रायोर वरि एक सद्धान्तें पुस्तक "The twenty-two Musical Shrutis of the Hindus." आहे, तें वाचावें. त्या पुस्तकांत संस्कृत प्रेक्षाचा शुद्धस्वरपेक्ष " श्रुतरावरण " (Karnakara e-sha-je) ठरविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे, तो बाह्य प्राचीनप्रयत्नेमन बाकी, हें ध्यानांत ठेवावें.]

सुख्यक्तमेव श्रीजायामहार्चय निदर्शय ॥

ज्ञानार्थः—या अर्थाचें स्पष्टीकरण कोणेंचर उचल होत असे,

तत्र तुर्यश्रुतौ षड्जः सप्तम्यान्तुपमो मतः ।

ततो नवम्यां गांधार खण्डोदद्यां तु मध्यमः ॥

पंचमः सप्तदद्यां तु पैचलो विंशतिश्रुतौ ।

शार्दिद्यां तु निषादः स्यात् श्रुतिष्वित्थं स्वरोद्भवः ॥

भावार्थः—(रत्नाकरांत सांगितल्याप्रमाणें वागीश श्रुतिपुक्त नौषेधर) चवथ्या श्रुतीवर पद्मस्य उत्पन्न होतो. सातवीवर ध्रुवम, नववीवर गांधार तेरावीवर मध्यम, सतरावीवर पंचम, विसावीवर पैकव, व बाविसावीवर निषाद, या प्रमाणें स्वरांची उत्पत्ति समजून घ्यावी.

ननु श्रुतिश्चतुष्टयोदिरस्येषं स्वरकारणम् ।

व्यादीनां तत्र पूर्वासां श्रुतीनां हेतुता कथम् ॥

भावार्थः—(कोणी संज्ञा कर मिथ्यातो) अहो, चवथी, सातवी, नववी इत्यादि प्रत्यक्ष स्वरोत्पादक श्रुतीनां स्वरकारण मानितां येईल, परंतु तिसरी, दुसरी वगैरे ज्या पूर्वश्रुती आहेत, त्यांना स्वरांचें कारण कसे मानितां येईल, कां ?

समं स्तुर्वीतृतीयादिः श्रुतिः पूर्वोभिकांक्षया ।

निर्वाप्यतेऽतः श्रुतयः पूर्वा अप्यत्र हेतवः ॥

भावार्थः—सांगले. स्वर उत्पन्न करणाऱ्या श्रुति, चवथी, तिसरी वगैरे ज्या आहेत, त्या तऱ्ही मागल्या श्रुतीच्या अभिकांक्षेनेच आहेत. (जर पहिली, दुसरी या नसल्या तर चवथी वगैरे कोंठून होतील ?). वास्तव त्या पूर्वश्रुतीनाही स्वरकारण मानणें योग्य आहे.

एते पद्मादयः सप्त स्वराः शुद्धाः प्रकीर्तिताः ।

विकृताश्चैव सप्तैवेत्येषं सर्वे चतुर्विधेः ॥

भावार्थः—या प्रमाणें हे पद्मादिक सात स्वर सांगितले, ते शुद्ध स्वर होते. विकृत स्वर देखील सातच आहेत; असे एकर (गीतोत्पादकी स्वर) चवथा होते.

[टीप. स्वरोत्पत्तिनिधीतस्या सर्व स्वरांचा नकाशा लक्ष्यसंकीर्तांत स्पष्ट दिलेला आहे. त्या प्रमाणें स्वरोत्पत्तिच्या स्वराची हिंदुस्थानी संकीर्तांकर्या स्वरांची स्पष्ट तुलनाही केलेली आहे.]

ननु रत्नाकरे शार्ङ्गदेवेन विकृताः स्वराः ।

द्वादशोक्ताः कथं ते तु ससैव कथितास्तथा ॥

भाचार्यः—(संज्ञाकार विचारतो) अहो, शार्ङ्गदेव संज्ञितानि (सनाकरांत) विकृत स्वर वारा मानिले आहेत, अशाचि तुम्ही ते सातच झगता, हें कसे !

[टीप. ही संज्ञा बरी आहे. त्याकरांत शुद्धस्वर सात व विकृत स्वर वारा मानिले आहेत, ही खोष्ट सरी आहे. शब्दशास्त्र प्रथमदर्शनी असे वाटण्याचा संभव असतो की, एका सप्तकांत बावीस नव् अथवा छत्रि मानून, त्यांपैकी शार्ङ्गदेवाने एकोणिस छत्रींचा स्वर मानिले आहेत. परंतु वस्तुतः शार्ङ्गदेवाने स्वर सप्ते नव्हते. त्याच्या कांही विकृत स्वरांच्या जागा शुद्धस्वरांच्या जागांहुन निराळ्या सुळीच नव्हत्या. तर मग त्यांचा विकृत कां झाले ? या प्रश्नाचे उत्तर अशा रानामात्र देत आहे.]

सत्यं लक्षणतो भेदो द्वादशानामपीष्यते ।

शुद्धेभ्यस्तत्र भेदस्तु सप्तानामेव लक्षितः ॥

भाचार्यः—(तुमची संज्ञा) यथार्थ आहे. केवळ लक्षणाच्या दृष्टीने विचार केला, तर विकृत स्वर वारा बरोबर होतील. परंतु ज्यांच्या जागा (जवानीने) शुद्धस्वरांच्या जागांहुन भिन्न होतील तेच खरे विकृत, अशा दृष्टीने पाहिले, तर विकृत, स्वर सातच ठरतील.

[टीप. लक्ष्य रंघीतांत पु. १० व १७ पर दिलेले नकाशे पहा. सतरावे पानावर रत्नाकरांतल्या शुद्ध व विकृत स्वरांचा खुळाळा केलेला आहे. तेव्हा अच्युतपद्म, विकृत रिषभ, अच्युत मध्यम, विकृतपंचम, व विकृत धैवत या विकृत स्वरांची स्वार्थे उदभूत पादाची क्षयने रामानाथाचे षोडश्याचा भाव स्पष्ट समजेल.]

आधारधृतिसंख्यानाम् ध्वनिभेदः प्रकीर्तितः ।

पञ्चानां परिशिष्टानां स्वराणां विकृतात्मनाम् ॥

पूर्वस्वरधृतिग्राहत्वा पूर्वधृतियर्जनान् ।

अविलक्षणतो भेदे पूर्वोक्तस्वरसंहतेः ।

आधारधृतिनिष्ठत्वा तद्व्यभेदो न विद्यते ॥

भाषार्थः—आधारधृति (धीवर यावेक शुद्धस्वर प्रथम फर्देन केकेला असतो ती) स्वरांने सोडवी की सहा ध्वनिभेद (विकृत स्वर) उत्पन्न होवो. (सनाकराने सारा विहृतल की सातव स्वीकारितो कारण) काकीच्या हांच विकृत नांवांचा स्वरांन, वागल्या सगुची पलाची धृति निष्ठात्माने अवश स्वरांची पूर्वधृति सुटल्याने, कलग दडीने विकृत सगतां येईन, परंतु जेवपर्यंत त्यांच्या आधार धृति सुटमार नाहीत, तेवपर्यंत सरे विकृतल (ध्वनिभेद) मानिता येणार नाही.

कथं न भेद इति चेत् सप्तदशं तद्विरूप्यते ॥

भाषार्थः—का मानिता येणार नाही? असे सनाक, तर जेवस उदाहरणानेच ते समजावितो. (नकाशा पहा).

शुद्धपदजादच्युतस्तु स पदज्ञो नैव विद्यते ।

अच्युतो मध्यमः शुद्धान्तरमात्र निदां भजेत् ॥

शुद्धभाषा विकृतो रिपभो न पृथग्भवेत् ।

विकृतो वैपतः शुद्धादैकताज्ञातिरिच्यते ॥

मध्यमश्चतुष्पादाने विकृतः पंचमस्तु यः ।

विकृताद्यैव पंचमाद्यभेदं चाक्षुते ध्रुवम् ॥

तस्माद्युद्दशस्वेवं पूर्वोक्तैश्चैव पंचकः ।

अंतर्भूतो यतस्तस्माद्य पृथक् कथिनो मया ॥

भाषार्थः—(कथ्यतेगीत सु. १७ वरीत नकाशावर लुकी नीट पाहिले तर असे दिसते की) "अच्युत पदम" हा विकृत मानितेला

स्वर छद्मपदनाहून सुद्धीच निराळा नाही. (दोहोंचा स्वनि एकच आहे.)
तसेच, अच्युत मध्यम व छद्ममध्यम यांतही ध्वनिभेद नाही.

विकृत रिषम स्वर छद्माहून निराळा नाही, व विकृत धैवतस्वर छद्म
धैवताहून पृथक् नाही. (संगीत दर्पणाने भाषांतर पहा.)

मध्यमाची (रिछाची पडलेली) एक छुती येऊन जो विकृत पंचम
(चतुःछुतिक) होतो, तो विकृतपंचमाहून (मध्यम आकांत तीन छुतींचा
पंचम असतो) भिन्न नाही.

या क्रमाने मी सांगितलेल्या चवदा स्वरांत (रागाक्रांतस्था त्या) पांच
स्वरांचा अंतर्भाव होतो, कायून ते मी निराळे मानले नाही.

सप्तानां विकृतानां तु सोऽप्येते लक्षण चतसहे ।

चतुतः षडलक्ष्यतोमश्च चतुनः स्यात् पंचमस्तथा ॥

स्यात् साधारणगांधारीऽंतरगांधार एवच ।

स्यात् कैशिकनिषादोऽध्याम्यः काकलीनिषादकः ॥

भाषार्थः—आतां त्या सात विकृत स्वरांची नावे व लक्षणे सांगतो.
१ चतुतपद २ चतुतमध्यम ३ चतुतपंचम ४ साधारणगांधार ५ अंतरगां-
धार ६ कैशिकनिषाद ७ काकली निषाद.

[टीप. या रागाभाषाच्या विकृत स्वरांची काचकांत उचम कल्पना न्हावी
कायून ते स्वर आपल्या प्रचलित हिंदुस्वाची पद्धतीतल्या कोणत्या स्वरांशी
समान होतील, ते सांगतो. साधारण गांधार व कैशिकनिषाद, हे क्रमाने
हिंदुस्थानी कोमलगांधार व कोमल निषाद, समताये. अंतरगांधार व काकली
निषाद, हे हिंदुस्थानी तीव्रग व तीमनी, होतील. चतुत पंचम हा हिंदु-
स्थानी तीव्र मध्यम आवाजा. चतुत मध्यम स्वराची आगा अंतरगच्या वर व
छद्ममध्यमाच्या खाली आहे, कायून त्यास हिंदुस्थानी नावक अतिजीव व
हृष्यशील. त्याच क्रमाने चतुतपद स्वराचा अतिजीव निषाद मागिला येईल.
या “ चतुत ” स्वरांविषयी—दुरुपलने करून चतुतस व चतुर्धम या स्वरां-

विषयी—होन पक्ष अथवा मर्ते आहेत. रागामाख्याने त्यांचा उल्लेख पुढे केला आहे. कोणी क्षमतात की च्युतम व अंतरम हे स्वर अगदी जमवून घेऊन—एक सुतीच्या अंतरावरचै—असल्यामुळे, ते निराळे मानू नये; च्युतम हा स्वर अंतर वचा मल्लिनेषि मानून घ्यावा. हे मग रागामाख्यासाठी परत आहे. दुसरे क्षमतात की, हे दोन स्वर निराळे मानू नये, हे करे आहे, परंतु अंतरमांभायला च्युतमचा मल्लिनेषि मानावा. हे पक्षद्वार असे ही विधान पुढे आपोतात की, बंधिपर अंतर म व च्युतम या स्वरांना निरनिराळे पददे वाड्येले नसतात. या दोळ्यांत नव नाही, असे नाही. आपण हिंदुस्थानी पद्धतीत दोघांत अतिनीच व अथवा अतिनीच की असे स्वर बंधिपर कोणीत नाही. काकली म व च्युतमा या विषयी निराळे संशयाचा जोर नाही.]

द्वित्या चतुर्थी स्वाधारश्रुतिं पदजो यदा मुनिम् ।

तृतीयामाधपेदे च्युतपदजोऽभिधीयते ॥

पुनं लक्ष्मणसाम्येन च्युतमध्यमपंचमी ।

शुद्धस्य मध्यमस्वाध गांधारः मुनिमाधितः ॥

स साधारणगांधारींऽनरमांवार उच्यते ।

यो मध्यमस्य शुद्धस्य मुनिद्वयस्तमाधितः ॥

भावार्थः—पदस्वर जेव्हा आकली चौथी क्षमते आधारश्रुति सोडून तिसऱ्या सुतीवर येतो, तेव्हा त्याला च्युतपद्वन वेंदा येते. दोन लक्ष्मण लहून च्युतमध्यम व च्युतपंचमी या स्वरांच्या जाग सजून घ्याव्या. गांधार जेव्हा मध्यमाची पादली श्रुति येतो, तेव्हा त्याला साधारण गांधार क्षमतात. तसेच, जेव्हा तो शुद्धमध्यम होत श्रुति येतो, तेव्हा अंतर गांधार होतो.

[टीप. इतिहास दृष्टीने रामानाख्याचा श्रेष्ठ रत्नाकराच्या पुष्कळ पुढे आपणांस आणून सोडतो. रत्नाकराच्या मूर्तेना, नाम, काव्य या विषयी

राममात्मानें काहीच सांगितले नाही. नवें संगीत व जुने संगीत यांत कोठें तरी व कशा तरी संशय जोडून देण्याचा प्रयत्न त्याने केलेला एक दोन शिक्षार्थी दिलेले, परंतु आपल्या विद्वानांना तो अगदी असंतोषकारक झाले. राममात्माने रत्नाकर चांदला समजला नाही, असेही जरी कोणी झटले, तरी ते वेदमळ होणार नाही. पण अक्षय्य पंचम्या क्षुत्तिवरून तिसरीवर उत्तरव्याच कां ? या प्रश्नाविषयी रामामहाराज काय झाले ? एक अक्षरही नाही. रत्नाकरांतून त्याने ही व्याख्या घेतली आहे. पण त्यामात्रच मसंगी असा प्रश्न पडतो, असे तेथे झटले आहे, पण तसे कां व कोणत्या रागांत वडले, हे रामामहाराजा समजवेंच नसेल, तर तो तरी त्या विषयी काय झिझनार ? असे आहे तरी रत्नाकर समजण्याचा आग्रह कोठें कोठें त्याने वाटला आहे, तो पाहून कर्मणूक झाले. रामामहाराजांचे राग व त्यांचे स्वरमेळ समजवेंच झटायला नाही, परंतु रत्नाकरांचे रागांशी त्यांच्या रागांचा मेळ नसेल व मेळ की नाही, हा प्रश्न काढण्याचा राहिल.]

प्रथमां शुद्धपदजस्य निषादक्षेत्रं भूतिं भिन्नः ।

स कैश्चिन्निषादाख्यः कथितो गीतयोदिभिः ॥

निषादः शुद्धपदजस्याश्रयते चेच्छुनिद्रयम् ।

स काकलीनिषादः स्यादेवं सप्तविं लक्षितः ॥

भाषार्थः—निषादस्वर जेव्हा पडत नाही अशी भूति घेतो तेव्हा तो कैश्चिद्वदः पडतो. तोच निषाद जेव्हा पडत नाही अशा कोण भूति घेतो, तेव्हा काकली होतो. या पदार्थां सातही विह्वल स्वरांचा लक्षणे झाली.

चतुर्विंशस्वरैष्वेषु वक्ष्ये लक्षणांनुसारतः ।

नामांतराणि केषांचिद् व्यवहारप्रसिद्धये ॥

भाषार्थः—अर्था, व्यवहार प्रसिद्धीसाठी, या चवदा स्वरांशी काहीना दुसरी जी प्रकारांत नावे आढळतात, ती सांगितली.

[टीप. ही मात्रे नट्याची आहेत. पुढे नेळ प्रकारांत यांचा उपयोग रामानुजाने केलेला आहे. त्याने या मंत्रांत एकंदर वीस नेळ (दक्षिणे वडे नेळ कण्ठात.) संकेतले आहेत. पहिले पंधरा नेळ सांगणांना त्याने च्युतसंज्ञक स्वरांचा उपयोग केला आहे. शेवटच्या पांचांत काकरी व अंतर ही नविं वास्तवी आहेत. ध्यानांत ठेवण्याची मुख्य गोष्ट ही आहे की, या मंत्रकाराने संगीतलेख्या संकीर्तांत मल्लक उपयोगी स्वर आपणेंच (हिंदुस्थानी पद्धतीतले) चारा होते. त्यांची वारें त्या नेळाची होती, हे उघडच आहे. ती वारें असूनही दक्षिण पद्धतींत आपल्या राशीत पडतात.]

च्युतपद्मस्वरौ लक्ष्ये निषादस्वेन कीर्तितः ।

च्युतपद्मनिषादाभिधानं तस्य विधीयते ॥

च्युतस्य मध्यमस्थापि गांधारव्यवहारतः ।

च्युतमध्यमगांधारसंज्ञास्य क्रियते मया ।

च्युतपंचममाचष्टे लोका मध्यमसंज्ञया ।

अस्माभिः कथ्यते सोऽन्यच्च्युतपंचममध्यमः ॥

भावार्थः —च्युतपद्म स्वरांचा एक प्रकारचा निषाद मानितान्त, सगून त्याचे नांव घेवें “ च्युतपद्मनिषाद ” ठेविले आहे. च्युतमध्यम स्वराच्या वचारांत गांधार मानितान्त, सगून आमी त्याचे नांव “ च्युत मध्यमगांधार ” ठेविले आहे. “ च्युतपंचमाका ” शीक मध्यम समजतात, सगून त्याका आमी “ च्युतपंचममध्यम ” ठावतो.

लक्ष्येऽत्र कुत्रचिच्छुद्धगांधारस्थानमाश्रयन् ।

कथयः कीर्त्यतेऽस्माभिः पंचश्रुतपंचावहयः ॥

स साधारणगांधारस्थानस्थो रिपमो यदि ।

लक्ष्यानुसारतः प्रोक्तस्तत्पदश्रुतिरेव सा ॥

भावार्थः—पञ्चरात्र शुद्धगांधारात् कल्पनां नां देव्यां येन, अथून आर्षी शुद्धगांधारात् “पंचश्रुति कल्पन” म्हणतो. साधारणगांधारात् कपी कल्पन मानण्याची परिघाट आहे, म्हणून कल्पानुरोधाने आर्षी त्यात् “पञ्चश्रुति रिषम” म्हणतो.

[टीप. या स्वरांची आठवण उठव राहावी म्हणून हिंदुस्थानी पद्धतीतली त्यांची नांवे पुनः सांगू. “चतुस्रश्चनिषाद”=तीव्र नी; “चतुस्रश्चमगांधार”=तीव्र ग; “चतुस्रश्चमध्यम”=तीव्र म; शुद्धगांधार=पंचश्रुति री=तीव्र री; साधारण ग=पञ्चश्रुति रि=कोमळ ग; वैशिक नी=चतुश्रुति ध=कोमळ नी; शुद्ध नी=पंचश्रुति ध=तीव्र प. रागात्म्याचे शुद्ध रि, शुद्ध ध, हे हिंदुस्थानी पद्धतीचे कोमळ रि व कोमळ ध आहेत.]

अथानुवादः कियते कमानुक्तस्वराचलेः ।

कल्पमाणेऽयतो राममेतने सुखशुद्धये ॥

भावार्थः—आतां आपण जे सारे स्वर माने पाहून घेतो, त्यांची नांवे कमाने पुनः सांगू. त्याच्या योगाने पुढे वेगळे रागवेगळे मकरं सुखेच होईल.

शुद्धाः सप्तस्वराः शुद्धपूर्वपा तत्तदाकल्पया ।

चित्रेयाः कमलाः शुद्धपदजः शुद्धपंचमस्ततः ॥

शुद्धगांधार इत्युक्तः शुद्धमध्यम इत्यपि ।

शुद्धपंचम इत्येवं शुद्धनैचत इत्यपि ॥

ततः शुद्धनिषादश्च त्वेवं सप्तस्वराभिधाः ।

चिकूताः सप्त कथ्यन्ते चतुस्रश्चनिषादकाः ॥

चतुस्रश्चमगांधार चतुस्रश्चमध्यमः ।

स साधारणगांधारः स्यात्कैशिकनिषादकः ॥

स्यात् काकलीनिषाद आंतरगांधार इत्यपि ।

शुद्धगांधारके तत्र पंचश्रुत्यभोधभिधा ॥

साधारणेऽपि गांधारे चत्वर्यवचनामव ।
 अस्ति कचिन् कचिद्रागमेलने गानसंमतम् ॥
 शुद्धनिषादनामान्यत् स्यात् पंचश्रुतिपैवतः ।
 स्यात् कैशिकनिषादेऽन्यत्राम परश्रुतिपैवतः ॥
 चतुर्दशस्वराद्येते रागे रागे भवेत्यमी ।
 पर्यायेण स्वराः सप्त त्रिस्थानेनाधिकाः कचिन् ॥

भाषार्थः—शुद्धस्वर तर सातव आहेत, त्यांच्या गांधार्या नागे शुद्ध असे कचिद् अल्पांत येते, असे शुद्धपद्म, शुद्धचक्रव, शुद्ध-
 गांधार, शुद्धमध्यम, शुद्धपंचम, शुद्धपैवत, शुद्धनिषाद. आतां विहृत
 सात स्वर सांगतो. १ चतुर्दशनिषाद २ चतुर्दशमध्यमगांधार ३ चतुर्दश-
 चक्रवर्धम ४ साधारणगांधार ५ कैशिकनिषाद ६ काकलीनिषाद ७
 अंतरगांधार. शुद्धगांधाराच्या पंचश्रुति करून देही नांव आहे. साधार-
 णगांधाराचे दुसरे नांव चतुर्दश अथवा आहे. ही नव्वे कांही कांही मेळांत
 वापरली जातात. शुद्धनिषादाच्या पंचश्रुति पैवत असेही समजात, व
 कैशिक निषादाच्या चतुर्दश पैवत असेही समजात. हे असे चवदा स्वर
 पर्यायाने निरनिराळ्या रागांत लोखंडी स्थानांत येत असतात. मागेक
 मेळांत सातांदून अधिक स्वर येत असतात.

शुद्धिर्बोद्धव्यमवभारताचार्यवर्येण कलकत्ताकरमलतिम्बाबाभ्य-

१८१८

नंदनरायनाचार्यनिमित्ते स्वरमेळकळानिधी

१८१८

स्वल्पकरणं द्वितीयम्

मेलप्रकरणम्

एवं प्रपञ्चितं लक्ष्म बीणानां तिसृणामपि ।

अनन्तरं प्रवक्ष्यामो रागमेलान् पञ्चाङ्गमम् ॥

भावार्थः—या प्रमाणे (शुद्धमेला, मध्यमेला, व अत्युत्तराष्ट्रमेला भवा) सीन्दी बीणांची लक्ष्म्ये सांगून आतां खाली कमाने रागमेल सांगतो.

देशभाषाप्रसिद्धेन रागनाम्ना विशेषितान् ।

तच्चद्वागप्रधानत्वान्मेलान् वक्ष्ये क्रमादिमान् ॥

भावार्थः—देशभाषाप्रसिद्ध जी रागनाम आहेत, तीच त्या मेलनां देण्यांत खाली आहेत, कारण त्या त्या मेलानुषंग कवरागांत ते प्रचल राग आहेत. ते मेल क्रमाने असे आहेत.

लक्षणं लक्ष्यते पञ्चाङ्गदेशः कियतेऽप्युना ।

सर्वेषु रागमेलेषु सुखारिभेल आदिमाः ॥

भावार्थः—छयां मेलानीं नविं सांगूं, लक्ष्म्ये पुढें सांगूं. सर्व रागमेलनांत “ सुखारी ” मेल पहिला मानिला आहे.

ततो मालवगौळस्य मेलः श्रीरागमेलकः ।

सारंगनादमेलश्च मेलो हिंदोलकस्यच ॥

बुदरामक्रियामेलो देशाक्षीमेलकोऽपरः ।

मेलः कथङ्गीळस्य बुदनाळ्याश्च मेलकः ॥

आहरीमेलकश्च नादरामक्रियापरः ।

मेलः बुदवराळ्याश्च रीतिगौळस्य मेलकः ॥

असंतभैरवीसंज्ञो मेलकस्तु प्रकीर्तितः ।

केदारगौळमेलश्च हेतुजीमेलकस्ततः ॥

मेलः सामवराज्याश्च रेवगुप्तश्च मेलकः ।

सामंतनाममेलश्च कांभोजीमेलकस्ततः ॥

भाषार्थः—२ मालवगौळमेळ ३ श्रीराममेळ ४ सांगमाद ५ हिंदोळमेळ ६ शुद्धरामकियामेळ ७ देशाक्षमेळ ८ वेलढगीळमेळ ९ शुद्ध-
काळीमेळ १० वादरीमेळ ११ वादरामकियामेळ १२ शुद्धनराळीमेळ
१३ पतिगौळ १४ वसंतवैरची १५ केदारगौळ १६ हेनुळीमेळ १७
सामवराळीमेळ १८ रेवगुप्ति १९ सामंतमेळ २० कांभोजीमेळ.

[टीप. हे रामामात्याचे मुख्य चरक आठ होते. दक्षिण पद्धतीव
“ द ” अकरावद्धक “ ल ” मुख्यक टिकाणी दिलेळ.]

मेलो विंशतिरेवते तेषां लक्षणमुच्यते ।

भाषार्थः—हे बीस मेल आहेत. त्यांची लक्षणे सांगतो.

शुद्धसप्तस्वरैर्युक्तो मुखारीमेलको भवेत् ।

अस्मिन् मेले मुखारी च ग्रामरागाश्च केचन ।

संमतः शुद्ध इत्येष शार्ङ्गदेवचिपक्षितः ॥

भाषार्थः—मुखारीमेळांत साळी स्वर शुद्ध आगताळ. यांतून मुखारी
राग व कांही कांही ग्रामराग निपळत. शार्ङ्गदेव पंडिताचा शुद्धसपरांचा
मेळ, तो हाच आगता.

[टीप. हा कोक महत्याचा आहे. हा मेष दक्षिणेकडचा आहे, व तो
सुमारे चारशे वर्षांपरचा आहे, सगून सत्तकराच्या शुद्धधाटाचा यांतला
वलेल निचार करण्याजोग आहे.]

शुद्धाः सरिमपाः शुद्धधैवतश्च ततःपरम् ।

च्युतमध्यमगांधार च्युतपट्जनिपादकः ॥

एतैः सप्तस्वरैर्युक्तः संमतो रागवेदिनाम् ।

मेलो मालवगौळस्य रामामात्येन लक्षितः ॥

भाचार्यः—या मेलान्तं स रि म प य, हे स्वर शुद्ध आदेत, च्युत-
मध्यमगांधार व च्युतपद्मनिषाद हेही स्वर आदेत, तो कंडितमेव
बेल, रामावास्याने “ मालवगौड ” करला आहे.

[टीप. हिंदुस्थानी चतुर्वीत हा नेरव वाद होईल. रत्नाकराच्या
वाद्याख्यानांत याला “ तुल्यगौड ” करले आहे. पृ. ५५१ पदा.]

अस्मिन्मेले संभवति ये रामास्तानधनुषे ।
रागो मालवगौडारथो ललिता यौल्लिका तथा ॥
सौराष्ट्रो गुर्जरी मेचबौळी च फलमंजरी ।
गुंडकी सिंधुरामकी छायागौळः कुरंत्यपि ॥
रागः कंदर्बमाल स्तथा मंगलकीशिकः ।
मलहरीत्यादिकास्ते रागाः केचिद्वर्चस्यतः ॥

भाचार्यः—या मेलान्तून निष्पन्न्या रागांची नावे सांगलीं. १ माल-
वगौड २ अल्लिका ३ चटुली ४ सौराष्ट्र ५ गुर्जरी ६ मेचबौळी ७
फलमंजरी ८ गुंडकी ९ सिंधुरामकी १० छायागौळ ११ कुरंकी १२
कंदर्बमाल १३ मंगलकीशिक १४ मलहरी इ.

शुद्धपट्टः पंचधुनीरिषभश्च तथापरः ।
स्यात्साधारणगांधारः शुद्धौ पंचममध्यमौ ॥
पंचधुति धैवतश्च कैशिकयाव्यनिषादकः ।
एतैः सप्तस्वरैर्गुक्तः श्रीरामस्यचमेलकः ॥
अस्मिन्मेले संभवन्ति ये रामास्तानधनुषे ।
श्रीरागो नेरवी गौळी धन्वासी शुद्धनेरवी ॥
बेलावली मालवत्रीः शंकराभरणोऽपिवा ।
आंदोली देवगांधारी मध्यमादि स्तथापरा ॥
एवमाद्याश्च कतिचिद्रामा मेलोद्भवा स्ततः ॥

भाषार्थः—श्रीरागमेळाचे स्वर असे आहेत. १ शुद्धपद्म २ पंच-
श्रुतिक कपम ३ साधारणगांधार ४ शुद्धमध्यम ५ शुद्धपंचम ६ पंच-
श्रुतिक पैषल ७ वैशिक निषाद. श्रीरागमेळांतून जे राग निघतात त्यांची
नावे अशी आहेत.

१ श्रीराग २ भैरवी ३ गौळी ४ पन्नासी ५ शुद्धभैरवी ६ केला-
वली ७ मालवली ८ शंकराभरण ९ आंदोळी (आंखली) १० देव-
गांधारी ११ मध्यमादि इ.

[टीप. हा हिंदुस्थानी संगीतपद्धतीतल्या काहीभार होईल. त्या
पद्धतीत आतां श्रीराग “ पूर्वी ” मेळांत गातात. दक्षिणेकडे असून तो
काधी आटांतच गाल्लत, हें ज्यांनांत ठेकांवे. साधारण ग व वैशिक नी
हें स्वर हिंदुस्थानी कोनळ ग व फेमळ नी आहेत, हें सांगितलेंच आहे.
केळवली, भैरवी, शंकराभरण, हे रागही रागमाळांने का आटांत पावले
आहेत, तें ज्यांनांत असूं पावें.]

पंचश्रुत्पुषभः शुद्धपद्ममध्यमपंचमाः ।
पंचश्रुतिर्धैवतश्च व्युत्पद्मजनिषादकः ॥
व्युत्पद्ममध्यमगांधार पलैः सप्तस्वरैर्गुतः ।
सारंगनाटमेलोऽयं रामानात्येन लक्षितः ॥
तन्मेळकसमुद्भूतान् रागान् वक्ष्यामि कांथम ।
सारंगनाटः सावेरी तथा सारंगभैरवी ॥
नदनारायणी शुद्धवसंतः पूर्वगीळकः ।
स्वात्कुंतलवराळी सा भिन्नपद्मस्तपैवच ॥
नारायणीत्येवमाद्याः केचिद्रागा भवेत्यतः ॥

भाषार्थः—रामावाल्याने सांगितलेल्या “ सारंगनाट ” (कांदी
मेळांत सारंगनाट वारते आहे) मेळांत शुद्धपद्म, पंचश्रुतिकपम,

च्युतमध्यमगांधार, शुद्धमध्यम, शुद्धपंचम, पंचश्रुतिपंचम, च्युतषड्जनि-
षाद असे स्वर लागतात. या मेळांतून जे जन्मराग निघतात ते सांगतो. १
सारंगनाट २ सापेरी ३ सारंगभैरवी ४ मदनारावणी ५ शुद्धमंड ६
पूर्वगौळ, ७ कुंडलकर्णजी ८ भिक्षपट्ट, ९ वारावणी इ. हे राग या
मेळांतले आहेत.

[टीप. हा घाट आपल्या हिंदुस्थानी पद्धतीतल्या “ बिलावल ”
घाट होईल. रागविशेषांत “ साठंकनाट ” असे नांव आहे. तेथे साठं-
कनाट मल्लारिमिलात आहे. मल्लारी मेळाचे स्वर वर सांगितल्या मयावेच
आहेत. रागविशेषकार सोमनाथ च्युतमध्यमगांधार व च्युतषड्जनिषाद
या स्वरांना “ सुदुम ” व “ सुदुत ” समजते, व त्याचप्रमाणे पंचश्रुति
रि, व यांना लीमतर रि, व समजते, हे लक्षांत असू शकते. रामामात्मना
च्युतपंचममध्यम तो सोमनाथाचा सुदुम होईल.]

श्रीरागमेळ यक्षराम मत्स्या हिंदोलमेळके ।

पंचतः शुद्ध एवात्र विशेषोऽर्थ प्रदर्शितः ॥

काञ्चित्त्रोद्वान् रागान् वक्ष्ये लक्षणासंगतान् ।

हिंदोलो मार्गहिंदोळो भूषालादिभिरिस्पती ॥

अन्येष्व कतिचिद्रागाः संभवन्त्यत्रमेळके ॥

भावार्थः—जे लक्ष्य वर श्रीरागमेळाचे सांगितले आहे, तेच बहुतेक
हिंदोळ मेळाचे कायदा येईल, परंतु हिंदोळ मेळांतला पंचत शुद्ध आहे.
या मेळांतून जे राग निघतात त्यांच्या लक्षणांनुद्धा ते समित. ते राग
असे आहेत. १ हिंदोळ, २ मार्गहिंदोळ ३ चूराळ व दुसरे कांही.

[टीप. कम्पीवाटांत पंचत तीन आहे, हे आपण जाणतो. या
हिंदोळ वाटांत तो शुद्ध ठेकावण्याचा आहे, कारण तो हिंदुस्थानी पद्धती-
तल्या कोमळ होणार आहे. तसे केव्हाही रामामात्मना हिंदोळवाट
तो हिंदुस्थानी “ आसावरी ” घाट होणार आहे.]

शुद्धाःसरिषयाश्चैव व्युत्पन्नमध्यमः ।

व्युत्पन्नमध्यमगांधार व्युत्पन्नजनिषादकः ॥

शुद्धरामकियामेलः स्वादेभिस्सप्तभिः स्वरैः ।

अत्रमेले संभवन्ति ये रागास्तानथ ब्रूये ॥

शुद्धरामकिंवा चौखी चार्द्रदेशी च दीपकः ।

इत्याद्याः संभवन्त्यत्र मेले रागाश्च केचन ॥

भावार्थः—ज्यांत सरिषय हे स्वर शुद्ध असतात, व्युत्पन्नमध्यम, व्युत्पन्नमध्यमगांधार, व व्युत्पन्नजनिषाद हेही स्वर असतात, तो “शुद्धरामकिया” मेळ जाण्याचा. या मेळांतले राग सारंगी, १ शुद्धरामकी २ चौखी, ३ चार्द्रदेशी, ४ दीपक इत्यादिक राग या मेळांतून उत्पन्न होतात.

[टीप. हा मेळ आपला हिंदुस्थानी पद्धतीतला “ पूर्वी ” मेळ होईक. चौखी या नावांतल्या राग आदि, हे ज्यांनांत असू पावे.]

पंचश्रुत्युपमकः शुद्धपद्ममध्यमपंचमाः ।

पंचश्रुतिपंचतथ व्युत्पन्नजनिषादकः ॥

व्युत्पन्नमध्यमगांधार श्वेतपेतस्वरसंयुतः ।

देशाक्षीमेलकः प्रोक्तो रामामात्पेन भीमना ॥

देशाक्षीप्रमुखा रागा नवन्त्यत्र कश्चिन् कश्चिन् ॥

भावार्थः—ज्या मेळांत पंचश्रुतिक पाचम, पहिलशुद्ध, मध्यम व पंचम शुद्ध, पंचश्रुति पंचत, व्युत्पन्नजनिषाद, व्युत्पन्नमध्यमगांधार, असे स्वर लागतात, त्याला रामामात्रय पंडित “ देशाक्षी ” मेळ झणतो. या मेळांतून देशाक्षी प्रभृति राग निघतात.

देशाक्षी रागमेलस्य लक्षणं यदुदाहृतम् ।

मेलः कंचनमौलस्य तस्माद्देहोऽस्ति कथ्यते ॥

कैशिक्यारुपनिषादोऽत्र प्रयोज्यो लक्ष्यवैदिभिः ।

अस्मिन्स्तु मेले संज्ञानान् रागांलक्षणतो ब्रुवे ॥

एकः कनकगौळाल्य तथा चण्डारवोऽपि च ।

शुद्धयंगालनामाच छायानाटस्ततः परः ॥

तथा तुरकतोडीच नामप्यनिरतः परम् ।

देवकिया होचमाया रागाः केचिद्वर्धत्पतः ॥

भाषार्थः—देखाधी मेलने जे लक्षण साधिते, तेच बहुतेक कनक-
गौळाने समजावयाचे आहे, परंतु कनकगौळांत पंडित कैशिक निषाद
वापरतात. या मेलानून निषादच्या रागांशी बरे व लक्षणे समित. १
कनकगौळ २ चण्डारव ३ शुद्धयंगाल ४ छायानाट ५ तुरकतोडी ६ नाम-
प्यनि ७ देवकिया वगैरे काही राग या मेलाने आहेत.

शुद्धस्वरास्तु समपाः परश्रुतिरूपमधैयतौ ।

च्युतमध्यमगांधार च्युतपट्टजनिषादकः ॥

स्वरैरमीभिः संयुक्तः शुद्धनाट्याश्चमेलकः ।

शुद्धनाटप्रभृतयो रागा अतो भवेति च ॥

भाषार्थः—ज्या मेलाने स, म, प, शुद्ध आहेत, परश्रुतिरूपम
आहे, परश्रुतिरूपक आहे, तसेच च्युतमध्यमगांधार व च्युतपट्टजनिषाद
हेही स्वर आहेत, तो “ शुद्धनाट ” मेल मानिला आहे. त्या मेलानून
शुद्धनाट वगैरे राग निघतात.

शुद्धाः समपधाश्चैव पंचश्रुतिरूपवस्तथा ।

साचारणोऽपि गांधार च्युतपट्टजनिषादकः ॥

स्वरैरमीभिः संयुक्त आहरीमेलको भवेत् ।

आहरीपमुस्वारागा भवेयुरिहमेलके ॥

भाषार्थः—ज्या मेलाने स, म, प, ध हे स्वर शुद्ध असतात, पंच-
श्रुतिरूपम, साधारणगांधार, च्युतपट्टजनिषाद हेही स्वर असतात, त्याच
“ आहरी ” मेल दिसतात. त्यांनून आहरी वगैरे राग निघतात.

शुद्धाः सारिपथा रिश्च च्युतपद्मनिषादकः ।
 साधारणोऽथ गांधारः स्वरैरेभिः समन्वितः ॥
 नादरामक्रियामेल स्तस्मिन् रागाश्चकेचन ।
 नादरामक्रियामुख्याः संभवन्ति कचित् कचित् ॥

भाषार्थः—उषा मेळांत स न प ध रि, हे सारे स्वर शुद्ध असतात, साधारणगांधार व च्युतपद्मनिषाद हेही स्वर असतात, त्याच नादरामाची मेल असतात. त्यांतून नादरामक्रिया वगैरे राग उत्पन्न होतात.

शुद्धाः सारिपथा यत्र शुद्धगांधारसंज्ञितः ।
 च्युतपद्मनिषादोऽपि च्युतपंचममध्यमः ॥
 मेलः शुद्धवराळयाश्च तत्र शुद्धवराळिका ।
 अन्येष्वेव संभवन्तिप्यन्ति रागा देशचिभेदनः ॥

भाषार्थः—उषा मेळांत स, रि, प, य न हे स्वर शुद्ध असतात, च्युतपद्मनिषाद व च्युतपंचममध्यम हेही स्वर असतात, त्याच “ शुद्ध-वराळी ” मेल असतात. या मेळांतून शुद्धवराळी व काही देशीरागांची उत्पत्ति साबितली आहे.

शुद्धाः सारिममाः पथ पंचश्रुतिकथैवतः ।
 कैशिकयारुपनिषादथेत्येति युक्तः स्वरस्तु यः ॥
 स रीतिगौळमेलः रघात्रीतिगौळाद्योऽत्र च ।
 रागाः केचिद्वर्चन्तीति संमतं गानपेदिनाम् ॥

भाषार्थः—उषांत स रि म म य हे स्वर शुद्ध असतात, पंचश्रुतिक कथैवत व कैशिक निषाद हेही स्वर असतात, त्याच “ रीतिगौळ ” मेल हे नांव दिले आहे. या मेळांतून रीतिगौळ वगैरे राग निपटतात, असे कैशिकचे मत आहे.

च्युतमध्यमगांधारः कैशिकयारुपनिषादकः ।
 शुद्धाः सारिमपा यश्च स्वरैरेभिः समन्वितः ॥

वसंतभैरवीमेल तस्मिन् रागाथ केचन ।

वसंतभैरवीसोमरागप्रभृतयो मताः ॥

भावार्थः—उपांत स रि म प ध, हे स्वर शुद्ध असतात, चतुस्रमध्य-
मगांधार व वैदिक निषाद हेही स्वर वेतात, तो वसंतभैरवी मेल जाणावा.
त्या मेलानुन वसंतभैरवी, सोम, वगैरे राग उत्पन्न होतात.

शुद्धाथ समवाः पंचश्रुति चर्चवधैवती ।

चतुस्रमध्यमगांधारचतुस्ररजनिषादकः ॥

केदारगौळमेलः स्यात् स्वरैरेभिः समन्यितः ।

तस्मिन् केदारगौळ्य स्याद्वाराधणगौळकः ॥

एवमाद्याः संबधंति मेले रागाः कचित् कचित् ॥

भावार्थः—उपांत स म प शुद्ध आहेत, पंचश्रुतिक रि ध न्नादेत,
चतुस्रमध्यमगांधार व चतुस्ररजनिषाद हेही स्वर न्नादेत, तो केदारगौळ
मेल जाणावा. त्यांतून केदारगौळ, नारायणगौळ वगैरे कांही कांही राग
उत्पन्न होतात.

मैलाः पंचदश प्रोक्ताः काकल्यंतरवर्जिताः ।

काकल्यंतरसंयुक्तान् पंचमैलान् प्रचक्ष्महे ॥

भावार्थः—मते हे पंचरा मेल आली सांगितले. त्यांत काकली व
अंतर स्वर नसते. आतां ते दोन स्वर उपांत आहेत, असे मेल सांगतो.

शुद्धी च पदजरिषयी शुद्धाथमपधास्तथा ।

गांधारोऽंतरसंज्ञथ काकल्यारूपनिषादकः ॥

पतायत्स्वरसंयुक्तो हिज्जूजीमेलको भवेत् ।

हिज्जूस्यादा भवेत्पत्र ग्रामरागाथ केचन ॥

इत्येव शार्ङ्गदेवस्य संमतो मार्गवेदिनः ॥

भावार्थः—उपांत स रि म प ध, हे स्वर शुद्ध असतात, भेडगां-
ंधार व काकलीनिषाद हेही उपांत असतात, तो हिज्जूवी मेल सरळ आहे.

या मेळांतून हिजूनी, व कांही मामराय उरयल होतात. मार्लेंगीतविषयात शास्त्रिद्याच्या हेजुनी मेळ हाच समजावा.

[टीप. हा श्लोक महत्वाचा मानतात. त्यांत रत्नाकरांचीय हेजुनी रागाच्या स्वरूपाचा उल्लेख रामानात्याने केला आहे. त्याने आपल्या विषयाच्या आधार अथवा पुरावा कांहीच दिलेला नाही, ही दिव्यविदीची गोष्ट आहे, परंतु तेंचें आतां कोणाच रक्षक आहे ? या उल्लेखावरून त्या मंत्रकाराच्या वेळीं रत्नाकराच्या हेजुनीचे स्वरूपाविषयी कांय प्रचारांत समजूत होती, इतकेंच समजेल. रामानाथानंतर थोडेच वर्षांनीं व्यंकट-मखी पंडित झाले. त्यानें रामानाथाच्या मेळांवर फार फडक टीका केली आहे.]

शुद्धाः सारिममाश्वाथ शुद्धौ पंचमधैवती ।

निषादः काकलीसंज्ञो धौतैः सप्तस्वरैर्धृतः ॥

मैलः सामवराळ्याख्य सप्तस्मिन् सामवराळिका ।

अग्रेष्वेव संभविष्यन्ति रागा इति विदां मतम् ॥

भावार्थः——त्यांत स रि ग म प य, हे स्वर शुद्ध आहेत, व त्यांत निषाद काकली आहे, तो “ सामवराळी ” मेळ करला आहे. त्यांतून सामवराळी वगैरे राग निपळत, असें पंडित समजतात.

शुद्धाः सारिमपाः शुद्धधनी गांधारकोऽन्तरः ।

एतैः सप्तस्वरै रेचगुप्तिमेव लडाहृतः ॥

तस्मिन् रागो रेचगुप्तिः शुद्धरामाख्य केचन ।

रत्नाकरीयमेळोऽस्थाः शार्ङ्गदेवेन लक्षिताः ॥

भावार्थः——त्यांत स रि ग म प य नि, हे स्वर शुद्ध असतात, व त्यांत गांधार अंतर नांवाचा आहे, तो “ रेचगुप्ति ” मेळ मानावा. यांतून रेचगुप्ति राग व शार्ङ्गदेवाच्या रत्नाकरांतले कांही कांही राग निपळत.

रिषी पद्भुतिकौचैव काकलयंतरनामकौ ।

शुद्धाः पद्भुतमपा एतैः स्वरैर्युक्तोभवेद्यदा ॥

तदा सामंतमेतः स्यात् तत्र रागास्तदादयः ॥

भावार्थः—उपांत स न प, दे शुद्ध आदेत, रि, प पद्भुतिक आदेत, काकली व अंतर स्वरही आदेत, तो “ सामंत ” मेळ करावा आदे. त्यांतून सामंतारिक राग करून होतात.

गानीचांतरकाकलयौ रिषी पंचभुती तथा ।

शुद्धास्तुसमपाक्षैश्च ह्येतैः कांभोजिमेवकः ॥

कांभोजीप्रमुखा रागा मेलेऽस्मिन् संभवतिहि ॥

भावार्थः—कांभोजी मेळांत स न प, शुद्ध आदेत, गांधार व निषाद अंतर व काकली आदेत, रिषभ व धैवत पंचभुतिक आदेत; या मेळांतून कांभोजी वगैरे राग निघतात.

लक्षिता विंशतिर्मेला गांधे स्पुर्नियता अमी ।

पक्षद्वयं तु र्वाणायामं वक्ष्यते लक्ष्यसंमतम् ॥

भावार्थः—अधे हे गळ्याने गातां वेगारे बीस मेळ सांगितले. मयारांत कैपिकांत दोन पक्ष आदेत, तेही सांगतील.

प्राहादंतरकाकलयोः स्वररूपे वृधक् वृधक् ।

पक्षोऽयं प्रथमस्तत्र मेलाः स्पुचिदति ध्रुवम् ॥

भावार्थः—अंतर व काकली हे दोन स्वर (ऋतुत व व ऋतुत नी या रचतून) निगळे प्रत्यक्ष संगीतांत मानरुशने, एकंदर मेळ बीस होतात. हा पहिला पक्ष आदे.

अंतरस्य च काकल्याः स्थाने प्रतिनिधिः क्रमात् ।

ऋतुतमध्यमगांधार ऋतुतपद्भुतनिषादकः ॥

अथद्वितीयः पक्षोऽत्रमेलाः पंचदश स्मृताः ॥

भावार्थः—दुसरा पक्ष असें समजो की, अंतर व काकली हे स्वर विराळे व मानिता, व्युत्पन्नमयसाधार व व्युत्पन्नमयविवाद या स्वरांतून त्यांचा अंतर्भाव समजून घ्यावा. अशा दृष्टीने पाहिले कपडे, (रामानुजा-त्याने शेवटचे पांच मेल निराळे मानण्याची जरूर न दहून) मेल १५ च होतिला.

[टीप. रामानुजासाक्षी हे अंतर्भाव—तब पसंत होतें. त्याने आपल्या मताला दड करण्याकरितां शार्ङ्गदेवाच्या “ साधारण मकरांतल्या एक दोन श्लोकांचा आधार घेतला आहे. तो समजो.

“ एतदेवाभिसंधाय कथितं शार्ङ्गसूरिणा ।

अल्पप्रयोगः सर्वत्र काकली चांतरस्वरः ॥ ”

शार्ङ्गदेवाने अंतर व काकली या स्वरांचा उपयोग स्वतः रामानुजावांत ठिक-ठिकाणी केलेला आहे, हे मात्र येथे सांगितले पाहिजे. रामानुजात्याने रत्नाकरांतील श्लोकांचा अर्थ बरोबर केला आहे की काय, हा बंध निरा-ज्याच आहे. सध्यां आपण “ स्वरमेलकृतानिधीना ” सुखसा करीत आहों. प्रथेक संस्कृतभाषा पंडिताला प्राचीन संस्कृत मंत्रांतला संगीत विषय देखील उच्चम समजल्याच पाहिजे अशा नियम आपण कोठे मानण्यास तयार असतो ? असो.]

अथ प्रतिनिधेः पक्षे सुप्तारीमेलपूर्वकाः ।

केदारगौळमेलान्ता मेलाः पंचदश स्मृताः ॥

भावार्थः—(समजून) येथे प्रतिनिधि पक्षान्वाने “ सुप्तारी ” पासून “ केदारगौळ ” पर्यंत पंधराच मेल सांगितले आहेत.

इति श्रीशंभिनवमत्तानाचार्यशांगीवकारतोडरमङ्गल्लिप्तामात्य-

नंदनराभावात्तनिर्मितस्वरमेलकृतानिधी

मेलप्रकरणं चतुर्थम्

रामप्रकरणम्

एतेषु वा मता रामा उत्तमा मध्यमा अपि ।

अथमाद्यापि सुकलाः कथ्यन्ते ते विवेकतः ॥

भाषार्थः—एषा मी संगितलेख्या गेलंतून जे जन्म राम निघटाव, त्यांचे उत्तम, मध्यम, व अथम, असे तीन वर्ग मागिले आहेत. ते राम जातीं सुविस्तर सांगितले आलीक.

सुलारी शुद्धनाटीच तथा मालवरागकः ।

ततः शुद्धवराळीच गुर्जरी ललितस्तथा ॥

शुद्धरामकियाशुद्धवसंतौ भैरवी तथा ।

हिंदोलरामभीरागौ रामः कण्ठगौळकः ॥

सामंतरागो देशाक्षी भन्वासी बीळिकेत्य ।

आहरीचापि महारी मालवश्ची स्तनःपरम् ॥

सारंगनाटीनिरागाः कथिताश्चोत्तमोत्तमाः ।

असंकीर्णतया लोके रामा विंशतिरेव च ॥

गीतप्रबंधकालौपयोऽन्या एते भवेति हि ॥

भाषार्थः—सुलारी १ शुद्धनाटी २ मालव ३ शुद्धवराळी ४ गुर्जरी ५ ललित ६ शुद्धरामकिया ७ शुद्धवसंत ८ भैरवी ९ हिंदोल १० भीराग ११ कण्ठगौळ १२ सामंत १३ देशाक्षी १४ भन्वासी १५ बीळी १६ आहरी १७ महारी १८ मालवश्ची १९ स्तनःपरम् २० सारंगनाटी.

हे बीस राग “उत्तम” या चर्चीत घातले आहेत. हे सारे संकीर्ण नसून गीत, प्रबंध, आखाव वगैरे गान्यास योग्य मानिले आहेत.

[टीप. ५ रागविशेष १ वा नांवाचा सोमनाथ पंडिताचा ग्रंथ ओतां छापून प्रसिद्ध झाल्य आहे. त्या ग्रंथाच्या चवथ्या विभागांत पृ. ५ वर जी टीका आहे, तीच रामनामाच्या हे वर्गीकरण दिलेले आहे. तेथे दिलेले उत्तम, मध्यम, अधम राग हुबेहून रामनामाच्याच कानने सांगितले आहेत.]

फेदारगौळः कांभोजी बंगालः कल्लडाव्हयः ।

बेलाक्या मध्यमादि नारायणी रीतिगौळकः ॥

नादरामकिया पाडि भूपाली रेचगुलिकः ।

गुंडकिया हिजुजीच वसंतादिश्च भैरवी ॥

रागः सामवराळिश्चेत्येते पंचदशीव च ।

लोकेऽप्यहुष्यचहाराः कीर्तिता मध्यमा बुधैः ॥

भावार्थः—फेदारगौळ, कांभोजी, बंगाल (कल्लडावंगाल) बेलावली, मध्यमादि, नारायणी, रीतिगौळ, नादरामकिया, पाडी, रचली, रेचगुलि, गुंडकिया, हिजुजी, वसंतभैरवी, सामवराळी, असे हे पंधरा राग, पंडितांनी “ मध्यम ” वा वर्गीत मांडिले आहेत. (हे राग आख्यायिकांच्या योग्य असूनही) ते, लोकांत कारखे प्रचलित नसल्यामुळे, त्या वर्गीत पातळे गेले आहेत.

सौराष्ट्रो मेचपौळीच लापानौळः कुंरंजिका ।

सिंधुरामकिया गौडी देही भंगलकीशिका ॥

पूर्वेगौळ ससोमराग आंधाली फलमंजरी ।

शंकराभरणो देवगांधारी दीपकस्तथा ॥

नदनारायणी गुंडूभैरवी भिक्षपंजकः ।

स्यात् कुंतलवराळीच रागः सारंगभैरवी ॥

कुदपंगालको नागध्वनि धंदारवस्तथा ।

मार्गहिंदोलक अलापानादी देवक्रियाविच ॥

नारायणी गौळराम स्ततस्तोडी वराहिका ।
 तुरुष्कतोडीरागश्च रागः सावेरिका तथा ॥
 आर्द्रदेशीत्याद्यश्च रागः स्पुरधमाः कमात् ॥
 सर्वेष्वेतत्पुरोक्तेषु मध्यमेषुसमेषु च ।
 अंतर्भूताश्च संकीर्णाः पामरभ्रामकाश्चते ॥
 रागास्तावत् प्रबंधानामयोग्या बहुलाश्चते ॥
 तस्माश्चते परिग्राह्या रागाः संगीतकोविदैः ॥

भावार्थः—गुडीळ राग "अधम" माकिळे आहेत. १ सौराष्ट्र २ मेवचीडी ३ छायाचीळ ४ कुंरवी ५ विठुरामकिवा ६ गौडी ७ देवी ८ मेवळचीडिळ ९ पूर्वगौड १० सोमराग ११ आंभाडी १२ फळम-
 वरी १३ लंकराभरण १४ देवमाधारी १५ वीरळ १६ नटनारायणी १७ गुडवेरवी १८ विजयद्वज १९ कुंतळवराडी २० सारंगवेरवी २१ गुडवंगाळ २२ नागध्वनि २३ पंढारव २४ मार्गहिंदोळ २५ छाया-
 नाटी २६ देवकिवा २७ नारायणी २८ गौळराग २९ तोडी ३० व-
 राडी ३१ तुरुष्कतोडी ३२ सावेरी ३३ आर्द्रदेशी ३४ इ. हे सारे राग
 "अधम" माकिळे आहेत. पर जे "उत्तम, मध्यम, व अधम" राग
 सांगिलेले, त्यांतून चमरांना (साधारण लोकांना) अशांत पाटणारे असे
 जे संकीर्णराग, त्यांनाही समावेष्ट होते. प्रबंधादिकांना अयोग्य असे राग
 तर अस्वीकृत आहेत, बावून त्यांचा विचार संगीत पंडित बहुधा करीत
 नाहीत. त्यांचे सविस्तर निरूपण दुःसाध्यही आहे.

देशीर.गाश्च सकलाः षड्जग्रामसमुद्भवाः ।
 ग्रहांशान्यासमंदादिषाड्चौड्यपूर्णताः ॥
 देशीत्वात्सर्वरागेषु भवंति न भवंति वा ।
 तथापि लक्ष्यमाश्रित्य लक्ष्यज्ञानमुत्तमम् ॥

विंशत्युत्तमरागाणां मसंकीर्णस्वरूपिणाम् ।

मध्यमानां तथा पंचदशानां च ततः परम् ॥

अधमानां च केषांचिद्वक्षणं लक्ष्यतेऽधुना ॥

भाषार्थः—सर्ग देशीराग पद्ममामांतुल्य लक्ष्य होत असकत, वास्तव त्यांत मद्र, अंश, म्वास, मंद, पादक्षय, ओडक्षय, संपूर्ण वगैरे माचीन प्रथोक रागलक्षणे यथाशास्त्र दृष्टीस पडतीलच असा नियम नाही. लक्षादि लक्ष्य व लक्ष्यत्र यांचा अनुसृजन, उक्तम मानिलेले असंकीर्ण चीस राग, " मध्यम " वर्गीतले केशरा राग, व " अधम " या वर्गीतले काही राग, इतरांची लक्षणे आलीं आतां सांगणार आहों.

संपूर्णस्वरसंयुक्तः पदजन्यासप्रहंशकः ।

यो गेयः पश्चिमे यामे नाटीरागः स उच्यते ॥

भाषार्थः—नाट रंगांत मद्र, अंश, म्वास पद्म आहे, तो राग संपूर्ण असून शेवटच्या मद्रही गावपाचा आहे.

पदजांशा सग्रहा पदजन्यासा संपूर्णनांगता ।

सर्वयामेषु या गेया सा वराजीनिर्कीर्तिना ॥

भाषार्थः—वराजीत पद्म मद्र, अंश, म्वास आहे, व ती संपूर्ण आहे. ती हव्या त्या मद्रही गातां येते.

सारंगनाटी संपूर्ण सन्यासा सग्रहापिच ।

पदजांशा पश्चिमे यामे गानव्या कथिता युधिः ॥

भाषार्थः—सारंगनाट संपूर्ण आहे, व त्यांत पद्म मद्र, अंश, म्वास आहे, तो शेवटच्या मद्रही गावा असें पश्चित्त मतकत.

शुद्धरामकियारागः संपूर्णः सग्रहोऽपिच ।

पदजांशान्याससंयुक्तो गेयो मध्यंदिनात्परम् ॥

भाषार्थः—शुद्धरामकियाराग संपूर्ण आहे. त्यांत पद्म मद्र अंश, म्वास आहे, तो दोन स्वरानंतर गावा.

सग्रहा सांशिका षड्जन्पासा संपूर्णतां गता ।
सुखारी सर्वकालेषु गानयोग्या प्रकीर्तिता ॥

भावार्थः—इत्यारित षड्ज गद्ग, अंश, न्यास आदे. तो राग संपूर्ण
असुत हवा सेव्ही गायी वेतो.

संपूर्णो भैरवीरागः सन्पासः सांशको मतः ।
षड्जग्रहस्तथा गेयो यामे यः पश्चिमे च सः ॥

भावार्थः—भैरवीराग संपूर्ण आदे. त्यांत गद्ग, अंश, न्यास षड्ज
आदे. तो सेवटहवा गद्गी गातात.

सन्पास आहरीरागः सांशः षड्जग्रहोऽपिच ।
संपूर्ण धरमे यामे गानन्योऽसौ विचक्षणैः ॥

भावार्थः—आहरी राग संपूर्ण आदे. त्यांत षड्ज गद्ग अंश, न्यास
आदे. तो सेवटहवा गद्गी पंडित गातात.

सामंतरागः षड्जांशः षड्जन्पासश्च सग्रहः ।
दिनस्य चरमे यामे गेयः संपूर्णतासुतः ॥

भावार्थः—सामंत राग संपूर्ण आदे, व त्यांत षड्ज गद्ग अंश,
न्यास आदे. तो संप्याकळी गावा.

निर्भांशकग्रहोपेनो रागः कलहनीयकः ।
संपूर्णोऽपि कदाचित् स्यादारोहे त्यक्तमध्यमः ॥
गेयोऽः पश्चिमे यामे उत्कलानान्तिप्रियः ॥

भावार्थः—कलहनीय रागांत निपाद व पैस्त अंश व गद्ग आदेत;
तो संपूर्ण आदे. कोणी आरोहांत मध्यम वर्ज करितात. तो सेवटहवा
गद्गी गावा. हा राग उत्कलाना (ओरिता मांतांछीळ जेव्हांना) फार
प्रिय आदे.

सन्धासः सग्रहः पूर्णो देशाक्षीरान् वक्ष्यते ।

आरोहे मन्त्रिचर्जोऽसौ पूर्वयामे च गीयते ॥

भाषार्थः—देशाक्षीरान् संपूर्ण आदे व त्यांत पद्व प्रह व न्यास आदे. आरोहांत म, नि चर्जित करणांत येतात. तो पहिल्या मंदरी गातात.

मध्यमांशग्रहन्धासा पंचमेनविचर्जिता ।

बौद्धिका स्याद् घाटवा सा गान्ध्या पूर्वयामके ॥

भाषार्थः—बौद्धिका राग घाटव आदे. त्यांत पंचम चर्जित आदे व तो पहिल्या मंदरी गावा.

[टीप. इतर ग्रंथांत या रागांत “ मध्यम ” चर्ज करणाचा स्वर करला आहे.]

रागः शुद्धचसंताक्यः सन्धासः सग्रहोऽपिच ।

गीयते सर्वयामेषु सर्वदा मंगलप्रदः ।

भाषार्थः—शुद्धचर्जित हा राग ह्या तेषां गातात, तो नेहमी सुमंगल असतो. त्यांत पद्व स्वर प्रह, न्यास आदे.

पचर्जिता रिग्रहांशन्धासा घाटविका स्मृता ।

कदाचिद्वरोहे सा पयुता गुर्जरी भवेत् ॥

दिनस्य प्रथमे यामे गेया सा गानकोविदैः ॥

भाषार्थः—गुर्जरी घाटव आदे. तीत कचमस्वर प्रह, अंश न्यास आदे, व पंचम चर्जित आदे. कोणी कोणी अवरोहांत पंचमाचा प्रयोग करितात. हा राग दिनसमने पहिल्या मंदरी पंडितांनी गावा.

सग्रहसन्धासयुक्ता ललिता पंचमोज्जिता ।

घाटवा प्रथमे यामे गेया सा शोभनप्रदा ॥

भाचार्यः—रसिता राग पादव आहे. त्यांत पंचम वरित आहे. पद्म मढ व न्यास आहे. तो पडिले म्हरी पादस्वाने शोभतो. हा राग शुभप्रद मानितात.

हिंदोलको रिषत्यक्त औदवः सप्तहांशकः ।

सन्पासः शुभयोगेऽपि सुरागः सार्धकालिकः ॥

भाचार्यः—हिंदोल राग औदव आहे व त्यांत रि, प हे स्वर वरित आहेत. पद्म मढ, अंश, न्यास, आहे. हा सदां शुभप्रसंगी गावा.

धैवतांशप्रह्न्यासो रागो मत्तारिसंज्ञकः ।

औदवो मनिवर्जोऽसौ प्रभाते गीयते बुधैः ॥

भाचार्यः—मत्तारि राग औदव आहे. त्यांत व, नि स्वर वरित आहेत. तो सकाळीं पंडित गातात.

रागो धन्यासिसंज्ञोऽसौ बहुशो रिषवर्जितः ।

मेघः प्रातरसौ तज्ज्ञैः सन्पासांशप्रहौदवः ॥

भाचार्यः—धन्यासी नावाच्या रागांत बहुधा रि, प वरित असतात. त्यांत पद्म मढ, अंश, न्यास आहे. व तो पंडितांनी सकाळीं गावा.

रागो मालवगीलक्ष निन्पासांशप्रहो मतः ।

औदवो रिषवर्जंश्च कदाचिद्विषसंयुतः ॥

भाचार्यः—मालवगीढ राग औदव असून त्यांत रि, प वरित असतात. त्यांत निपाद स्वर मढ, अंश, न्यास, मानिला आहे. कधी कधी रि, प हे स्वर वेळानदीं कोणी गातात.

मेघः सायाह्नसमये रागाणामुत्तमोत्तमः ॥

भाचार्यः—हा मालवगीढ राग सर्वे रागांत अति उत्तम आहे व याचा वेळ संध्याकाळचा मानिला आहे.

श्रीरागः सग्रहः सांशः सन्यासो गधवर्जितः ।

धीदृशोऽपि भवेद्रागः कदाचित् गधसंयुतः ।

सायान्हे गीयतामेष सर्वसंपन्नदायकः ॥

भाषार्थः—श्रीराग ओडव आहे. त्यांत पडून मढ, अंश, न्यास आहे, व ग, घ हे स्वर वर्जित आहेत. कोणी कोणी ग, घ येऊन ही हा राग घालात. याचा वेळ संध्याकाळचा असून तो शुभदायक मानिला आहे.

[टीप. वैश्ववर्तत संवत्सरानें “ उत्तम ” राग सांगितले. उत्तम राग एव्हेर बीस सांगण्याचे होते, परंतु येथें “ मालवधी ” राग सांगण्याचा राहिला आहे, असें दिसते.]

मध्यमरागाः १५

केदारगौळः संपूर्णो निन्यासो निग्रहोऽपिच ।

निषादांशश्चतुर्थेऽङ्गे ग्रहरे गीयते बुधैः ॥

भाषार्थः—केदारगौळ राग संपूर्ण असून त्यांत निषाद हा स्वर मढ, अंश, न्यास आहे. तो दिवसाने चौथे ग्रही पंडित सातात.

नादरामभिवारागः पदजन्यासस्तु सग्रहः ।

पदजांशकस्तु संपूर्णो मेयो यामे हुरीयके ॥

भाषार्थः—नादरामभिवाराग राग संपूर्ण आहे. त्यांत पडून मढ, अंश, न्यास आहे व तो दिवसाने चौथे ग्रही रावा.

सन्यासा सग्रहा सांशा संपूर्णोऽपि इयिन् इयित् ।

आरोहे मनिचर्जाश्रौ कांभोजी सायमीरिता ॥

भाषार्थः—कांभोजीत पडून मढ, अंश, न्यास, आहे. आरोहांत ग, नि वर्जित आहेत. कोणी कोणी हा राग संपूर्ण मानितात. या रागाचा वेळ संध्याकाळ आहे.

पद्मजांशो सग्रहां पद्मजन्वांसो सामबराळिका ।

संपूर्णो सर्वदा गोपा सामवेदसमुद्भवा ॥

भावार्थः—सामबराळी रागांत पद्म अंश, मह, न्यास, आहे. तो संपूर्ण असून ह्या तेव्हां गातात. या रागाची उत्पत्ति सामवेदापासून आहे.

रीतिगीळो निषादांशो निन्वासग्रह एवच ।

संपूर्णो गीयते सायं सुखारीमेळमाश्विनः ॥

भावार्थः—रीतिगीळ रागांत निषाद अंश, मह, न्यास आहे. तो राग संपूर्ण आहे व सुखारी गेळांतून निषादा आहे. त्याचा वेळ सायं-काळ आहे.

हिज्जुरागः संपूर्णो मन्वांसो सग्रहांशकः ।

गेयोऽङ्गः पश्चिमे यामे काकल्यंतरभूषिताः ॥

भावार्थः—हिज्जुरी राग संपूर्ण असून त्यांत मन्वस अंश, अंश, न्यास आहे. या रागांत काकली व अंतर स्वर पडर सुंदर रिळतात. तो दिवसाचे शेवटल्या महरी गातात.

गांशो नारायणीरामो गांधारन्यासकग्रहः ।

संपूर्णः प्रातःकालेऽपरोहे रिच्युतः कश्चित् ॥

भावार्थः—नारायणी राग संपूर्ण आहे व त्यांत गांधार मह, अंश, न्यास, आहे. कोणी अपरोहांत जपम वज्रित करितात. हा राग सकाळी ग्या.

पूणो वेलावलीरामो धन्वास्तमुचचग्रहः ।

कश्चिद्रिवाभ्यां न्यूनः स्यादपरोहे प्रभातजः ॥

भावार्थः—वेलावली राग संपूर्ण आहे व त्यांत धैवत न्यास व मह आहे. याचा वेळ सकाळचा आहे. कोणी कोणी अपरोहांत दि, प हे स्वर घेत नव्हत.

(हे आठ संपूर्ण राग “ मन्वस ” वर्गातले झाले.)

रागः केंद्रद्वयंगालो गांधारग्रहकांशकः ।

मन्यासरिषभन्यूनः प्रातर्गेयः स वाडवः ॥

भावार्थः—केंद्रद्वयंगाल राग वाडव आहे व त्यांत रिषभ वर्जित आहे. गांधार अंश, मद्र, न्यास आहे. तो सहाळी गावयाचा आहे.

पांडीरागस्तु सन्यासः सांशः षड्जग्रहः स्मृतः ।

तुरीययामे गेयोऽसौ निहीनः वाडवो मतः ॥

भावार्थः—पांडी राग वाडव आहे व त्यांत निषाद वर्जित आहे. (इतर मंत्रांत व वर्जित कटल आहे.) षड्जग्रह अंश, मद्र, न्यास आहे. दिवसाचे चवथे म्हरी तो गावा.

वसंतभैरवीरागः सन्यासः पंचमोऽभिज्ञतः ।

सग्रहः षड्जकन्यासः प्रातर्गेयः स वाडवः ॥

भावार्थः—वसंतभैरवी रागांत षड्ज मद्र, अंश, न्यास आहे. पंचम वर्जित आहे, तो सहाळी गातात.

सांशो गुंडकिथारागः सग्रहन्यासवाडवः ।

ध्वजितः पूर्वयामे गेयो वैषतयुक् इचित् ॥

भावार्थः—गुंडकिथा रागांत षड्ज मद्र, न्यास आहे. वैषत वर्जित आहे. तो पश्चिमा म्हरी गावा. कोणी वैषत वर्ज करीत नाहीत.

(हे मध्यम रागांपैकी चार “ वाडव ” झाले.)

मध्यमादि मंत्रहांशो सन्यासो रिषवर्जितः ।

औदयः पश्चिमे यामे दिनस्य परिगीयते ॥

भावार्थः—मध्यमादि रागांत मध्यम मद्र, अंश, न्यास आहे. त्यांत रि, ध वर्ज असून तो औदय आहे. दिवसाच्या शेवटच्या म्हरी गातात,

भूपांडीरागः सन्यासः सांशः सग्रहषड्वचः ।

मभिलोपादीद्वयः स्वातु प्रातः फालेच गीयते ॥

भावार्थः—पूराक्रीत गृह्य अष्ट, अंश, न्यास आहे. म, नि वर्जित आहेत. या रागाचा वेळ घात-काळ आहे.

रिग्रहो रेवगुप्तिः स्थाद्रिन्यासो मनिवर्जितः ।

औदयश्चरमे यामे दिवसस्य च गीयते ॥

भावार्थः—रेवगुप्ति ही स्वर अष्ट, न्यास आहे. म, नि वर्जित आहेत. हा राग दिवसाचे शेवटच्या प्रहरी गातात, तो औदय आहे.

(हे “ मध्यम ” रागांपैकी तीन औदय प्रकार सांगितले.)

अथाभुमानां रागाणां केषांचित्क्षम कथ्यते ।

सावेरीरागो धन्यासो धांशो यग्रह एवच ॥

औदयो मन्त्रिलोपेन प्रमे गेयो विचक्षणैः ॥

भावार्थः—आतां कांही अपम रागांची लक्षणे सांगलीं. “ सावेरी ” राग औदय आहे. त्यांत म, नी वर्ज करितात. येवत अंश, अष्ट, न्यास आहे. तो पंडित लक्षाळी गतात.

घंटारचो घैचतांशो यग्रहन्वास एवच ।

गळोपात् पाडयः प्रोक्तः सर्वकाले प्रणीयते ॥

भावार्थः—घंटारच रागांत येवत अंश, अष्ट, न्यास, आहे. गांधार वर्जित असल्यामुळे तो राग पाडय आहे. तो सदां गावा.

रागो नागध्वनिः पूर्णः यद्वांशः सग्रहोऽपिच ।

यद्रन्यासो गीयतेऽसौ सर्वदा गीतकोविदैः ।

भावार्थः—नागध्वनि राग संपूर्ण आहे. त्यांत गृह्य अंश, अष्ट, न्यास, आहे. तो गायक लोक हवा रोव्हां गातात.

सन्धासः सग्रहश्चैव सांशः संपूर्ण एवच ।

लोमरागः सदा गेयो मंद्रमध्यमभूषितः ॥

भावार्थः—मैत्रमध्यमभूषित “ सौमह्य ” संपूर्ण आहे, व त्यांत पद्म अह, अंश, न्यास, आहे. तो सदा गावा.

पंचमांशग्रहन्वास आंदोलीराम हरितः ।

निमलोपादीहवोऽयं सर्वकाले प्रगीयते ॥

भावार्थः—आंदोली (आंवाली) रागांत ये, ति हे स्वर सर्वआहेत व तो ओडव आहे. त्यांत पंचम अह, अंश, न्यास, आहे. तो सदा गावा.

शंकराभरणो रागः संपूर्णः सांशकः स्मृतः ।

पद्मन्यासग्रहः सोऽयं सामंतच्छाद्यमाश्रितः ॥

भावार्थः—शंकराभरण राग संपूर्ण आहे. त्यांत पद्म अह अंश न्यास आहे, व त्यांत सामंतछादी छंदा विसते.

भिन्नपदजात्यरागोऽयं सग्रहः परिकीर्तितः ।

पद्मन्यासः शास्त्रोऽयं मलोपाद्वीयते सदा ॥

एवंप्रकारेणोद्येवा रागाः शेषा चिचक्षुर्जाः ।

अतिसंपूर्णभावेन नास्माभिर्लक्षिताः कचित् ॥

भावार्थः—भिन्नपद्म रागांत पद्म स्वर अह, न्यास आहे. या रागांत मध्यम सर्व करून तो गावात. तो ह्या तेव्हा गावा. या मनाये वाकीचे राग सननून प्यावे. ते पद्म तेव्हाये अस्वास्त्युळे आशी वेवे सांगितले नाहीत.

असे हे अपम राग होते.

गानोपयोगिनां त्वेतरप्रबंधानां तु लक्षणम् ।

रत्नाकरे द्वाद्वैद्यगुरिणा व्यथितं स्फुटम् ॥

गांधर्वमखिलं चापि तत्रैव स्पष्टमीरितम् ।

तत एवायं तत्परं तत्प्राप्त्यवधिर्न मया ॥

भावायैः—गानोपयोगी सर्वगाने लक्ष्य रत्नाकरांत साहेब पंडिताने स्पष्ट दिलें आहे. गांधर्व नीतपर्यंतही त्याने सशितर सांगितला आहे. हे विषय तेथून वाचकांत येतां येतात, समजून घेईल नाहीं.

शाकेनेत्रपराधराधिधरणीगणपेधसाधारणे ।

वर्षे आयणमासि निर्मलनरे पक्षे दशम्यां निधौ ॥

रामामातृपथिभिर्मिते स्वरतले संगीतरत्नाकरात् ।

सौख्यं मेढकलान्निभिर्मितिमतामाकल्पमाकल्पताम् ॥

[टीप. या मंधाची तारीख "आयण सुद्ध दशमी, राके १९७२ साधारण संवत्सर," वरील श्लोकावरून ठरेल.]

इति श्रीमद्गिनपमारत्नाचार्यनाम्नेनकारतोत्तरगल्लिभावाद्य-

नंदनश्यामामातृपथिर्मिते स्वरकेलकलानिधौ

राजपट्टरमं पंचपद्

धरिस्तु

रामामास्य पंडिताचे वीस भेल व त्यांचे स्वर.

भेलनाव	स्वर.
१ कुलारी :	सांत सर्व स्वर शुद्ध (दक्षिणेकडे वा वेळावा रुनकांगी कायतात.)
२ काळवगौड :	सा रि म प य शुद्ध, च्युतमध्यमगांधार, च्युतव- ह्जनिषाद. (हिंदुस्थानी मेरव थाट)
३ बीराय : २२	सा, पंचश्रुति रि य, म प शुद्ध, साधारण न, कै- शिक नि. (हिंदुस्थानी काफरी थाट)
४ सारंगनाट २५	सा म प शुद्ध, रि य पंचश्रुतिक, च्युतमध्यमगांधार च्युतपद्मनिषाद. (हिंदुस्थानी बिरावल थाट)
५ हिंदोल २ :	सर्व स्वर श्री भेलाने, परंतु पैवत शुद्ध, (कायवे हिंदुस्थानी कोमलव) (आसावरी थाट)
६ शुद्धरामभिरा :	सा रि प य शुद्ध, च्युतमध्यमगांधार, च्युतवचन- मध्यम, च्युतपद्मनिषाद. (हिंदुस्थानी पूर्वी थाट)
७ देशाक्षी ३५	स म प शुद्ध, परश्रुति रि, पंचश्रुति य, च्युतमध्यम- गांधार, च्युतपद्मनिषाद.
८ कनकगौड २७	देशाक्षीनेच बहुतेक स्वर, फक्त कैशिक निषाद.
९ शुद्धकार ३६	स म प शुद्ध, परश्रुति रि य, च्युतमध्यमगांधार, च्युतपद्मनिषाद.
१० आदरी २१	स म प य शुद्ध, पंचश्रुति रि, साधारण न, च्युत- पद्मनिषाद.
११ नारदामकी ७	सा रि म प य शुद्ध, साधारणगांधार, च्युतपद्म- निषाद.
१२ शुद्धवराजी ३३	सा रि म प य शुद्ध, च्युतपद्मनिषाद, च्युतवच- नमध्यम.

मैलनांव	स्वर.
१३ शीतिगौळ	स रि म प ध शुद्ध, पंचश्रुति ध, कैशिक निषाद.
१४ सप्तशैरवी	स रि म प ध शुद्ध, व्युत्तमध्यमगांधार, कैशिक निषाद.
१५ केदारगौळ	स म प शुद्ध, पंचश्रुति रि ध, व्युत्तमध्यमगांधार, व्युत्तपद्मनिषाद. (कैशिक नी मसावा)
१६ दिव्जुजी	स रि म प ध शुद्ध, अंतरगांधार, काकली निषाद.
१७ सामयछडी	स रि म प ध शुद्ध, काकली निषाद.
१८ रेवश्रुति	स रि म प ध नि शुद्ध, अंतरगांधार.
१९ सानंत	स म प शुद्ध, रि ध पटश्रुति, अंतरगांधार, काकली निषाद.
२० कांभोजी	स म प शुद्ध, अंतरगांधार, काकली निषाद रि म पंचश्रुतिक.

फलाभिधीतले मेल व त्यांचे जम्बराग (लक्ष्यसंगीतांनुनं).

१ सुलारी	१ सुलारी
२ माळवगौड	१ माळवगौड २ जजिवा ३ चौळी ४ सौराष्ट्र ५ तुर्वरी ६ मेनचौळी ७ फल्गुवरी ८ गुंफकी ९ विष्णु- रानकी १० छायागौड ११ कुरंगी १२ कनकवराळ १३ मंगळकैशिक १४ मळदूरी
३ श्रीराग	१ श्रीराग २ भैरवी ३ गौळी ४ धम्पानी ५ शुद्ध- भैरवी ६ वेणवळी ७ नाळवळी ८ शंकराभरण ९ आवाळी १० देवगांधार ११ मध्यमादि
४ सारंगनाट	१ सारंगनाट २ सावेरी ३ साळवभैरवी ४ नट- नारायणी ५ शुद्धपसंत ६ पूर्वगौड ७ कुंतलवराळी ८ मिळपद्व ९ नारायणी
५ दिवोळ	१ दिवोळ, २ मार्गदिवोळ, ३ भूवाल
६ शुद्धरागकिंवा	१ शुद्धरागकिंवा, २ बीळी, ३ आर्देदेशी ४ दीवळ
७ देशाळी	१ देशाळी
८ कनकगौड	१ कनकगौड, २ घंटारव, ३ शुद्धवंगळ, ४ छा- यानाट, ५ सुरंग लोटी, ६ रागधनि, ७ देवकिंवा
९ शुद्धनाट	१ शुद्धनाट
१० अहीरी	१ अहीरी
११ नादरागकिंवा	१ नादरागकिंवा
१२ शुद्धवराळी	१ शुद्धवराळी
१३ गौळ	१ रीतिगौळ
१४ वसेतभैरवी	१ वसेतभैरवी, २ सोम
१५ वेष्टारगौड	१ वेष्टारगौड २ नारायणगौड

१६ देवूनी	१ देवूनी
१७ सामवराजी	१ सामवराजी
१८ रेवगुप्ति	१ रेवगुप्ति
१९ सामंत	१ सामंत
२० कांभोजी	१ कांभोजी

स्वरमेलकलानिधिः

रामामात्यविरचितः

स ख

भास्वाजशर्मणा

वचस्पति प्रीतिविरतः

श्रीकेशेश्वरशास्त्रे मुद्रकिष्का पाठाः नवः

सन १९१०

(All rights reserved)

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

स्वरमेलकलानिधिर्विलिख्यते.

रामामात्मप्रतीतिरस्मिन् स्वरमेलकलानिधौ ।

उपोद्घातप्रकरणं स्वरप्रकरणं ततः ॥

वीणाप्रकरणं चातो मेलप्रकरणं परम् ।

रागप्रकरणं चेति पंच प्रकरणानि हि ॥

उपोद्घातप्रकरणानंतरं राममंत्रिणा ।

तत्र स्वरप्रकरणे द्वितीये प्रतिपाद्यते ॥

गीतप्रदर्शना मध्वर्चमानभेदा स्ततःपरम् ।

स्थानानि ध्रुतयः शुद्धाः स्वराश्च विकृता अपि ॥

भाषार्थः—या रामागत्र पंडिताने लिखितेन स्वरमेलकलानिधौ पंच प्रकरणे आहृत. १ छे उपोद्घात प्रकरण २ छे स्वर प्रकरण ३ छे वीणाप्रकरण ४ छे मेलप्रकरण ५ छे रागप्रकरण. उपोद्घात प्रकरणानंतरं केचाम्ना स्वरप्रकरणांत रामानात्माने गीतप्रदर्शना, मध्वर्च व आद भेद, स्थाने, ध्रुति, शुद्ध व विकृत स्वर, या विषयानि निरूप्य केंडे आहरे.

[या प्रेक्षाची थी नकळ मिळाली. लौत वधुद स्वर्णे वरीच दिलली. दिलेक टिकाणी—पय घोळा टिकाणी—कांही श्लोक वटेलही दिलेले. फेडे संदर्भाच्या घोळणने कांही शब्दही वाक्याचे व्यक्ते आहृत.]

अथ वीणाप्रकरणे तुरीये प्रतिपाद्यते ।

वीणाप्रशंसा वीणाया मेलनप्रक्रिया ततः ॥

प्रमाणकरणं शुद्धचिह्नतत्त्वरसंहतेः ॥

भावार्थः—इति च वीणाप्रकरणं वीणाप्रशंसा, वीणामेलनप्रक्रिया—
करणे वीणेशील स्वर मिश्रविन्यासी रीति वीरे,—शुद्ध व चिह्नत
स्वरानि प्रमाणकरण (मिश्र करण) सांगितके आहे.

शुद्धमेलालपवीणादौ मध्यमेलालाप्या ततः ।

तुरीयाच्युतराजेंद्रमेलवीणेति लक्षिता ॥

भावार्थः—प्रथमतः शुद्धमेळवा सांगितकी आहे. त्यानंतर मध्य-
मेलवीणेचे वर्णन केले आहे. पुढे वग मध्युतराजेंद्रमेलवीणेविषयी लक्षि-
तले आहे.

[टीप. या मंडात आसी वीणाप्रकरण लक्षितले नाही. त्याचे प्रथम वर्णन
रागविशेषाच्या दुसऱ्या विवेकांत सांगण्याजोगे आहे. तो मध्य आता
सांगलेला आहे.]

अथमेलप्रकरणे तुरीये प्रतिपाद्यते ।

मेलानां विंशति भेदा रागास्तमेलसंभवाः ॥

भावार्थः—नवव्या मेलप्रकरणांत मेलाने वीत भेद व त्यांतून उत्पन्न
होणारे राग, यांचे वर्णन केले आहे.

उत्तरेषु प्रकरणे पंचमे प्रतिपाद्यते ।

रागाणां च अष्टौ भेदा उत्तमाद्यमध्यमाः ॥

भावार्थः—अष्टाव्या सांगलेला प्रकरणंत रागांचे उत्तम मध्यम व
अधम असे तीन भेद सांगितले आहेत.

उत्तमानां मध्यमानां रागाणां लक्षणं ततः ।

अपमानां तु केषांचिदेतावान् वस्तुसंग्रहः ॥

भाषार्थः—त्यानंतर उत्तम व मध्यम रागांची लक्षणे दिली आहेत. त्याचप्रमाणे कांही अपम रागांचीही लक्षणे सांगितली आहेत. असा या मंडापा वस्तुसंग्रह आहे.

इति श्रीनटभिनयभारताचार्यशायीकृष्णतोडरसहस्रिम्भानास-

नंदनरामामाख निमित्ते स्वरमेतद्व्यासिद्धी

उपोद्घाटनकरणं संपूर्णम्

स्वरप्रकरणम्

सामवेदादिर्दं गीतं सञ्जग्राह विद्यामहः ।

गीतेन प्रीयते देवः सर्वज्ञः पार्वतीरतिः ॥ १ ॥

भावार्थः—ब्रह्मदेवने सामवेदात्तुल संगीत उत्पन्न किये, पार्वतीप्रति महादेव गीताने नेहमी संतुष्ट होत असतो.

गोपीपतिरनंतोऽपि गीतव्यनिवशांगतः ।

सामगीतरतो ब्रह्मा गोपीपतिस्तथा सरस्वती ॥ २ ॥

भावार्थः—गोपीप्रति जो अनंत मोटी गीतव्यनिवश आहे, ब्रह्मदेव सामगीतरत आहे, वृषभे त्याच्या सामग्र्यन पदच विष आहे. सरस्वती गोपीवर आसक्त आहे.

किमप्ये यक्षगंधर्वदेवदानवमानवाः ।

भावार्थः—यस इतर जे यक्ष, गंधर्व, देव, दानव, मानव यांची काय कथा ?

अज्ञानविषयास्वादो वाक्चः पर्वकिमानले ।

कश्चिन् गीतामृतं पीत्वा हर्षोत्कर्षं प्रपद्यते ॥ ३ ॥

भावार्थः—उवाच अज्ञान ओषध्याही प्रकारचा विषयास्वाद पडकेला नाही, असा लहान वाक्य जर निहान्यांत रहत अज्या, तर त्याच्या कानी गीतामृत पडल्याबरोबर तो हर्ष पावतो.

वनेचरस्तृणाहार शिब्रमृगशिशुः पशुः ।

लुब्धो लुब्धकस्तं गीते गीते यच्छति जीवितम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—शिवमृगांचे लहान पोर, हें तर एक वेदशब्द श्रवणास न गवळताच्या पशु आहे, परंतु तेही पशुव्याच्या संगीताने लुब्ध होऊन आपला मांस अर्पण करिते.

कृष्णसर्पोऽपि तद्गीते धृत्वा हर्षं प्रपद्यते ।

तस्य गीतस्य माहात्म्यं के प्रशंसितु मीक्षते ॥ ५ ॥

भाषार्थः—कृष्णस्य देखीत गीत देखन हर्म बावतो. तेन्हा अशा लक्ष्मीताचे माहात्म्य बघावोम्ब कोण वर्णु करीत ?

गांधर्वस्वरसंदर्भो गीतमित्यभिधीयते ।

गांधर्व गानमित्यस्य भेदत्रयमुद्दिशितम् ॥ १

भाषार्थः—गांधर्व स्वसमुदायात् गीतं कथ्यतात. कीताचे दोन भेद आहेत. १-रा गांधर्व, २ रा गान.

[टीप. १। कीक ललाकारांतून केतला असावा. तेथे “ रंजकःस्वरसंदर्भः ” असें म्हणजे आहे.]

अनादिसंमदायं यद्वंधर्वः संप्रयुज्यते ।

निषतं श्रेयसो हेतु स्तद्वान्धर्वं प्रचक्षते ॥ २

भाषार्थः—जे अनादिसंमदाय (नदीक्षेप) अत्युच्च व्याख्या प्रयोग करून करितात, ते सदा मोघहेतुगुण गीत “ गांधर्व ” होय.

यत्तु वाग्मेयकारेण रचितं लक्षणाश्रितम् ।

देशीरागादिभिः प्रोक्तं तद्वानं जनरंजनम् ॥ ३

भाषार्थः—जे वाग्मेयकारांनी (पंडितांनी) निरमिराख्या लक्षणांनी रचून गायर केलेले, अशा देशीरागादिकांचा समावेश होतो, व जे जनरंजनक असले, त्याला “ गांधर्व ” कथ्यतात.

तत्र लक्ष्माधुरोधेन गांधर्वं संप्रयुज्यते ॥ ४

भाषार्थः—गांधर्व गीत सदा लक्ष्मात्मा अनुलक्ष्यच असले पाहिजे, अशा विधान आहे.

यत्र लक्ष्मपारिस्थाने प्रत्यचापो न विद्यते ।

तस्मात्तद्व्यप्रधानं तद्यत्तु लक्ष्मप्रधानकम् ॥ ५

परिस्थामेव लक्ष्यस्य रंजनं नैव जायते ।

तस्मात्तद्व्याधुरोधेन गाने लोके प्रचर्तते ॥ ६

भा.वार्धः—जस गीतांत संमल लक्षणाचा त्याग करून ही धारणा दोष नसले, ते लोकांत " गान " मानिले आहे. गान हे लक्ष्यप्रधान आहे, लक्ष्यप्रधान नाही. त्यांत लक्ष्याकडे दुर्लक्ष झाले, की त्यांतला रक्षियुक्त कमी होतो. म्हणूनच " गान " हे मध्य लक्ष्याच्या अनुष्ठेभाने असावे, असे माहितात.

सर्वसंकीर्तशास्त्रार्थनेदिना शार्ङ्गसुरिणा ।

गति लक्ष्यप्रधानत्वं वाचाध्याये निरूपितम् ॥ १ ॥

भा.वार्धः—उर्ध्व संकीर्तशास्त्रार्थन शास्त्रेव नदिताने आलक्ष्या (लक्ष्यप्रधान) वाचाध्यायांत गीत नेहमी लक्ष्यप्रधान आहे, असेच प्रतिपादन केले आहे. (तो असे संपादो).

यद्वा लक्ष्यप्रधानानि शास्त्राप्येतानि मन्यते ।

तस्मात्तस्याविरुद्धं यत्तच्छास्त्रं नेयमन्यथा ॥ २ ॥

भा.वार्धः—ही (देशी संगीत विशयक) शास्त्रे लक्ष्यप्रधानच मागिली आहेत. म्हणून जेथे जेथे लक्ष्यप्रधान लक्ष्याविरुद्ध होत असेल, तेथे " गीत " हे लक्ष्याला शयक न होईल असे करावे. (त्याचा अर्थ लक्ष्यप्रधानच करावा.)

आत्मा विषयमात्रोऽयं मनः प्रेरयते मनः ।

देहस्य चनिहमाहन्ति सप्रेरयति मारुतम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मसंविस्थितः सोऽथ कमादूर्ध्वगणे वरन् ।

नाभिहृतं तं तूर्ध्वगणेष्वभिर्भातयते ध्वनिम् ॥ ४ ॥

भा.वार्धः—आत्म्याला मायम करण्याची इच्छा होऊन तो मनास प्रेरित करतो. ते मन देहातील अतीव चञ्चल देते. अग्नि वायूचे चकन पारले. ब्रह्मसंविद्ये राक्ष करणारा वायू कधी मन वर चढत जाऊन नाही, उलट, कड, पृथ्वी, सुप्त इत्यादी स्थानांतून नादीचा आभिर्भात करतो.

नादोऽतिशुद्धः सूक्ष्मश्च पुष्टोऽपुष्टश्च कृत्रिमः ।

इति पञ्चाभिर्नां ध्वने पञ्चस्थानस्थितः कर्मात् ॥

भावार्थः—नाद हा तीन स्थानांच्या ठिकाणी रांच नवें रावतो. ती कर्माने अशी आहेत. १ अतिशुद्ध २ सूक्ष्म ३ पुष्ट ४ अपुष्ट ५ कृत्रिम.

व्यावहारिके त्वसी जेषा हृदि मंत्रोऽभिधीयते ।

कंठे मध्यो मूर्ध्नि तारो दिगुणधोत्तरोत्तरः ॥

भावार्थः—व्यावहारिक नाद तीनच प्रकारचा मानित्य आहे. हृदयांतल्या नाद तो “ मंद्र,” कंठांतल्या तो “ मध्य ” व मस्तकांतल्या तो “ तार ” असा. हे मंद्र, पण्डित दुसरा पुनट (देव) अशा शीतीने समजावे.

तस्य द्वाविंशतिर्भेदाः श्रवणात् कृतयो मताः ।

हृदभ्यंतरसंस्था नाब्धो द्वाविंशतिर्भिर्मताः ॥

तिरश्चस्तासु तावत्तथा कृतयो मातृवाहताः ।

उच्योत्तरतासु कदाऽप्रमर्षत्पुनरोत्तरम् ॥

भावार्थः—नादाचे अशी २२ भेद आहेत. ते शरीरे नाद स्पष्ट अथवा अस्पष्ट येतात, अशा त्यांना “ कृति ” असेवा. हृदयांतल्या एकेकर यावीच नाहीं त्यागळेकत आहेत. त्या आकारात आहेत. त्यांतूनच मातृत अथवा पुत्र अशा नावाताने आशीत श्रुति, पण्डित दुसरी देव, अशा शीतीने उल्लेख होतात.

एवं कंठे तथा मूर्ध्नि हृदि द्वाविंशतिर्भेदाः ।

भावार्थः—हृदय, कंठ, व शीर्ष अशी ती तीन स्थाने मानित्यी आहेत, त्या भेदेक त्यांनी यावीच श्रुति आहेत.

श्रुतिभ्यः स्फुटः स्वरता परस्परैर्भेदांश्चरन्वयमाः ।

पञ्चमो पञ्चमश्चायं निवाद इति सप्त ते ॥

तेषां संज्ञाः स हि ग म प य नीत्यपरा मताः ॥

भाषार्थः—एषा मावीस क्षुब्धस्य पदस्य, अथवा, गंध, मन्त्र, पंचन, श्वेत व निवार, अथे सप्त स्वर उत्पन्न होतात. त्यांची स, रि, ग, म, प, य, नी, अशी दुसरी (संक्षिप्त) नावे आहेत.

श्रुत्यनंतरमावी यः स्निग्धोऽनुरणनात्मकः ।

स्यनो रंजयति श्रोतुचिरं स स्वर इत्युच्यते ॥ १५ ॥

भाषार्थः—श्रुतीच्या मागून त्याच्या व उत्पन्न होण्या, अनुरणन ज्याला आहे मसा, व रंजयारांच्या निताचे स्वतः रंजन करू शकेल असा स्निग्ध जो (नाद), तोच “ स्वर. ” (कोणी “ शुभ्रभ्रंतर ” शुभ्रवितात.)

[टीप—हा श्लोक सप्तकर्तृत्व आहे. फलित्याय रंजिताने वरील श्लोकांतली विशेषणे अशी समजाविऊ आहेत, “ श्रुत्यनंतरमावी श्रुतेष्वप्यपिदेवता-चाहासु पचयधमभ्येतेनन्तरं मावी; स्निग्धः=मन्दुःस्निग्धः; अनुरणनात्मकः=अनुस्वाररूपः स्वतः प्रकृतिरूपपरिप्रेक्ष्यः ”

संगीत दर्पणेत या श्लोकावर अशी टीका आहे. “ श्रुतेरनंतरं भवतीति श्रुत्यनंतरमावी; अनुरणनात्मकः पचयर्तध्वानास्तावत् सदेहावच्छेदेन यः पचनो ध्वनिदत्तपदे सा श्रुतिः, यस्तु पचनध्वनिश्चाप्यसौ ध्वनिपचादन्तर्गतं श्रुपते तदनुत्पन्नं, तदेव आत्मा स्वरूपं पचनं सः स्निग्धः=श्रोत्राभिरामः; स्वतः स्वर्ग, अन्यानपेक्षया; ”

श्रुतीविषयी Capt. Day लिहिलेले मत आहे. “The exact definition of what constitutes a “Shruti” is difficult to determine, but it is thus vaguely given by the Ranga & Ramani:—“A Shruti is formed by the smallest intervals of sound, and is perceivable by the ear, it is of two kinds; every distinct or little shruti is a Shruti; it is a Shruti because it is to be heard by the ear.”

"The scales are formed from the Shrutis, four Shrutis being allotted to a major tone, three to a minor (which would appear to have been of a pitch somewhat flatter than the tone and sharper than the semitone; doubts, however, exist as to whether the intervals of the Shrutis were equal or not), and two to a semitone (p. 15).

The peculiar division of the octave into twenty-two parts or Shrutis exists no longer in practice and the employment of Shrutis or intervals less than semitones is *limited to grace*.

The ragas in present use in most respects differ from those previously mentioned, and, in fact, the whole system has undergone complete change and gradual refinement, until between the ancient and modern modes there exists a difference as clearly marked and perceptible to even the most casual observer, as between the modern Anglican chant and the ancient Gregorian tones."

कुलीप्या विषयावर वाचकांनी राजा सुंदरसोदन यागोर यांचे एक पत्राचे पुस्तक "The twenty-two Musical Shrutis of the Hindus." आहे, ते वाचावे. त्या पुस्तकात संगीत श्रुतींचा तुल्यपरिचय "European Scale" (European Scale) ठरविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे, तो मात्र अचोतचकतेत नाही, हे ध्यानात ठेवावे.]

सुख्यक्तमेव बीजायामस्वार्थस्व निदर्शनम् ॥ १ ॥

भावार्थः—या श्रुतींचे स्पष्टीकरण बीजेवर उद्यम होत असतो.

तत्र तुर्वाश्रुती परजः सप्तम्याश्रुतयो मतः ।

ततो नवम्यां यांश्चर श्रुतीद्वयां तु मध्यमः ॥ २ ॥

पंचमः सप्तद्वयां तु पैवतो विज्ञानिश्रुती ।

द्वारिद्वयां तु निषादः स्यात् श्रुतिष्वित्थं स्वरोद्भवः ॥ ३ ॥

भाषार्थः—(स्वाध्यासं संगितस्यावमानं बोधोऽथ श्रुतिशुद्धिं बोधेत्)
 चक्रवा श्रुतीपर चक्रवत् स्वरपत्र होय्ते. सातवीपर क्रम, नववीपर गांधार
 ८ लोभावीपर मध्यम, सतरावीपर पंचम, विसावीपर धैवत, व बाविषाधीपर
 निषाद, या प्रमाणें स्वरांची उत्पत्ति समजून घ्यावी.

अनु श्रुतिश्चतुर्ध्यादिरस्त्वेषं स्वरकारणम् ।

अथादीनां तत्र पूर्वासां श्रुतीनां हेतुता कथम् ॥ २४

भाषार्थः—(कोणी शब्दाकर विचारतो) अहो, चववी, सातवी,
 नववी इत्यादि प्रत्यक्ष स्वरोत्पत्त्युक्त श्रुतीनां स्वरकारण माहितां येईल, परंतु
 तिसरी, दुसरी बीरे ज्या पूर्वश्रुति आहेत, त्यांच्या स्वरांचें कारण कसे
 माहितां येईल, बरे !

इमं स्तुर्पान्तीयादिः श्रुतिः पूर्वाभिकांक्षया ।

निर्वापितेऽतः श्रुतयः पूर्वा अप्यत्र हेतवः ॥ २५

भाषार्थः—सांगतों. स्वर उत्पन्न करणाऱ्या श्रुति, चववी, तिसरी
 बीरे ज्या आहेत, त्या वती मागल्या श्रुतीच्या अधिकक्षेपेनेच आहेत.
 (जर पहिली, दुसरी या नसल्या तर चववी वीरे केव्हा होईल ?).
 यास्तव त्या पूर्वश्रुतीवादी स्वरकारण मानवें योग्य आहे.

एते चत्वारोऽप्यः सप्त स्वराः श्रुद्धाः प्रकीर्तिताः ।

चिकृताश्चैव सप्तैवेत्येवं सर्वे चतुर्दश ॥ २६

भाषार्थः—आ प्रमाणें हे चारवादिच सप्त स्वर संगितले, ते शुद्ध
 स्वर झाले. चिकृत स्वर देखील सातप आहेत; असे एईदर (गीतोपयोगी
 स्वर) चवदा झाले.

[टीप. स्वरोत्पत्त्युक्त्यानिर्वापित्या सर्व स्वरांच्या नव्याचा लक्ष्यसंगीतांत स्वश्रु
 देखील आहे. त्या प्रमाणें स्वरोत्पत्त्युक्त्या स्वरांची हिंदुस्थानी संगीतांतल्या
 गंधर्वी स्वरां तुलनाही केलेली आहे.]

ननु रत्नाकरे शार्ङ्गदेवेन विकृताः स्वराः ।

शार्ङ्गशोकाः कथं नेतु ससैव कथितास्त्वया ॥ २

भाषार्थः—(संस्कार विचारो) अहो, शार्ङ्गदेव पंडितानि (स्नाकरांत) विकृत स्वर बारा मानिले आहेत, आणि तुम्ही ने सातच समतां, हे कसे !

[टीप. ही शंका बरी आहे. स्नाकरांत शुद्धस्वर सात व विकृत स्वर बारा मानिले आहेत, ही गोष्ट सरी आहे. वाचकांस प्रथमदर्शनी असे वाटण्याचा संभव असतो की, एका सप्तकांत अशीस नाद अथवा श्रुति मानून, त्याचैवी शार्ङ्गदेवाने एकोषीस श्रुतीचा स्वर मानिले असावे. परंतु वस्तुतः शार्ङ्गदेवाचे स्वर तसे नव्हते. त्याच्या काही विकृत स्वरांच्या जाग्य शुद्धस्वरांच्या जागाहून निराळ्या सुद्धीस नव्हत्या. तर मग त्यांचा विकृत कां करले ? या प्रश्नाचे उत्तर आतां रामानुजाने देत आहे.]

सत्यं लक्षणतो भेदो शार्ङ्गशानामपीप्सते ।

शुद्धेभ्यस्तत्र भेदस्तु समानामेव लक्षितः ॥

भाषार्थः—(तुमची शंका) बरीच आहे. केवळ लक्षणाच्या दृष्टीने विचार केला, तर विकृत स्वर बारा बरोबर होतील. परंतु ज्यांच्या जागा (ज्वांनी) शुद्धस्वरांच्या जागाहून भिन्न होतील तेच करे विकृत, अशा दृष्टीने पाहिले, तर विकृत, स्वर सातच ठरतील.

[टीप. लक्षणप्रतीतिंत पु. १० व १७ वर दिलेले नकाशे पहा. सतरावे पादावर स्नाकरांतल्या शुद्ध व विकृत स्वरांचा सुल्लेखा केलेला आहे. तेथे अच्युतचंद्रन, विकृत रिषभ, अच्युत मधुम, विकृतचंचम, व विकृत चैवत या विकृत स्वरांचीं स्थाने लघुसूत्र पादाचीं समाने रामानुजाचे कोळम्पाचा भाव स्पष्ट समजेल.]

आधारधुतिसंस्थायात् ध्वनिभेदः प्रकीर्तितः ।

पञ्चानां परिशिष्टानां स्वराणां विकृतात्मनाम् ॥२॥

पूर्वस्वरधुतिग्राहत्वा पूर्वधुतिवर्जनात् ।

अपिलक्षणतो भेदे पूर्वोक्तस्वरसंज्ञतेः ।

आधारधुतिनिष्ठत्वा लक्ष्यभेदो न विद्यते ॥

भाषार्थः—आधारधुति (नीच पञ्चेक सुदृक्स्वर प्रथम काईम केहेवा असतो छी) स्वतन्त्र मोहनी की सप्त ध्वनिभेद (विद्वत स्वर) उत्पन्न होतो, (सप्तध्वनि के चार विकृतांत मी सातव ही करितों कारण) बाकीच्या चार विकृत नांवांचा स्वरांना, बायला सप्तमी वक्रादी धुति निवृत्तपाने अथवा स्वतः की पूर्वधुति सुदृकपाने, उत्तर इतीनें विद्वत कथनां येईत, परंतु जेवणेंच त्यांच्या आधार धुति सुदृक्स्वर नाहित, तेथरवीच खरे विद्वतल (ध्वनिभेद) मानिलां येवत नाही.

+ कथं न भेद इति चेत् सलक्षणं तद्विरूपयते ॥

भाषार्थः—हा मानिलां येवत नाही ! असें कथार, तर व्यवस्य वक्रादिसंग्रहेच ते समजावें. (नकाशा पहा).

सुदृक्स्वरग्राह्यधुतस्तु सु पञ्चानां नैव विद्यते ।

अच्युतो मध्यमः सुदृक्स्वरग्राह्य भिदां भवेत् ॥३॥

सुदृक्स्वभावा विकृतो रिषभो न पृथग्भवेत् ।

विकृतो वैद्यतः सुदृक्स्वरग्राह्यभिरिच्छते ॥

मध्यमधुतिसंस्थायां विकृतः पञ्चमस्तु यः ।

विकृतायैव पञ्चमाक्षभेदं चाशुने सुखम् ॥

तस्माच्चतुर्दशस्येव पूर्वोक्तस्येव पञ्चकः ।

अंतर्भूतो यतस्त्वस्माच्च पृथक् कथितो मया ॥

भाषार्थः—(लक्ष्यसंगीत पृ. १७ वीत नकाशावर सुभी नीच गहिते तर असें दिसते की) " अच्युत पञ्च " हा विद्वत ध्वनिभेद

स्वर शुद्धपदज्ञाहून शुद्धीच निराळा नाही. (रोगांना ध्वनि एकच आहे.)
तसेच, अच्युत मध्यम व शुद्धमध्यम वांछणी ध्वनिभेद नाही.

विकृत रिषम स्वर शुद्धाहून निराळा नाही, व विकृत पैतृस्वर शुद्ध
पैतृज्ञाहून वृषह् नाही. (संघात ध्वनांचे मागांतर पहा.)

मध्यमाची (रिषमी पडलेली) एक कुले पेऊन जो विकृत ध्वनम
(चतुःश्रुतिक) दोतो, तो विकृतध्वनाहून (मध्यम सामांत तीन श्रुतीना
ध्वनम असले) मिळ नाही.

या मध्यमे मी सांगितलेल्या चवदा स्वरांत (रत्नाकरांतल्या त्या) पांच
स्वरांचा अंतर्भाव होणे, कपून ते मी निगळे मानीत नाही.

समानां विकृतानां तु संश्लेषो लक्ष्य व्यसमहे ।

चतुः पटलध्वनोऽस्य चतुः स्यात् पंचमस्वरा ॥

स्यात् साधारणगांधारांतरगांधार एवच ।

स्यात् कैशिकनिषादोऽथान्यः काकलीनिषादकः ॥

भावार्थः—आतां त्या सप्त विकृत स्वरांची नावे व लक्षणे सांगतो.
१ चतुःपद २ चतुःमध्यम ३ चतुःध्वनम ४ साधारणगांधार ५ अंतरगां-
धार ६ कैशिकनिषाद ७ काकली निषाद.

[टीप. या रागानामाच्या विकृत स्वरांची वाचकांत लक्षम करवना व्हावी
कपून ते स्वर आरुढ्या मध्यमेन हिंदुस्थानी पद्धतीकड्या कोपला स्वरांशी
समान होतील, ते सांगतो. साधारण गंधार व कैशिकनिषाद, हे क्रमाने
हिंदुस्थानी कोमलगांधार व कोमल निषाद, समझे. अंतरगांधार व काकली
निषाद, हे हिंदुस्थानी तीव्र व तीव्रनी, होतील. चतुः पंचम हा हिंदु-
स्थानी तीव्र मध्यम वाषावा. चतुः मध्यम स्वराची जागा अंतराव्या वर व
शुद्धमध्यमाच्या साह्यी आहे, कपून त्याचा हिंदुस्थानी माधुर्य अतितीव्र व
समशील. त्याच पंचमे चतुःपद व स्वाव्या अतितीव्र निषाद मानिता येईल
या " चतुः " स्वरांविषयी—मुख्याने करून चतुःपद व चतुःध्वनं यां स्व-

विषयी—दोन वक्ष अथवा सत्ते आहेत. रामामात्माचे त्यांचा उल्लेख पुढे केला आहे. चौथी कल्पना ही च्युतता व अंतरा हे स्वर अगदी जवळजवळचे—एक श्रुतीच्या अंतरासमवे—असल्यामुळे, ते निराळे मानू नये; च्युतता हा स्वर अंतर वक्षा प्रतिनिधि मानून स्वाधा, हे मत रामाकहालाही पर्यंत आहे. दुसरे अणुतात की, हे दोन स्वर निराळे मानू नये, हे सर्व आहे, परंतु अंतरमांधतला च्युतता प्रतिनिधि मानावा. हे पक्षभर असे ही विधान पुढे जगवितात की, कोणकर अंतर ग व च्युतता या स्वरांना निरभिमाले पडजे बांधलेले नसतात. या बांधण्यात मर्म नाही, जसे नाही, आकाश हिंदुस्थानी पद्धतीत दोन्ही आहेत जी ग जवळा प्रतिदीप्त की असे एक कोणकर बांधले नाही. काकली ती व च्युतता यां विषयी निराळे सांगण्याची जरूर नाही.]

हित्वा चतुर्थी स्वाधारयुनि पदजो यदा धुनिम् ।

तृतीयामाश्रयेदेष च्युतपदजोऽभिधीयते ॥

एवं लक्षणसाम्येन च्युतमध्यमपंचमी ।

शुद्धस्य मध्यमस्याथ गांधारः धुनिमाश्रितः ॥

स साधारणगांधारोऽंतरगांधार उच्यते ।

यो मध्यमस्य शुद्धस्य धुनिद्वयसमाश्रितः ॥

भाषार्थः—पदस्वर चेष्टां मापली चौथी कल्पने आधारधृति सोहून विष्णवा सृष्टीपर येतो, तेव्हा त्याला च्युतपद संज्ञा येते. हेंच लक्षण लघुत च्युतमध्यम व च्युतपंचमी या स्वरांच्या वादा समजून घ्याव्या. गांधार चेष्टां मध्यमाची घटती झाले येतो, तेव्हा रक्षाल साधारण गांधार अणुतात. तसेच, चेष्टां तो शुद्धतया दोन धुनि येतो, तेव्हा अंतर गांधार होतो.

[टीप. इतिहास दृष्टीने रामामात्माचा मध्यम स्वराच्याच्या पुष्कळ पुढे तणांत आणून ठेवले. स्वरांच्याच्या पूर्वका, मध्य, वाहि या विषयी

रामानांत्वाचें कांहीच संधिनेले नाही. नवें संगीत व जुने संगीत यांत कोटें तरी व कला तरी संशय जोडून देण्याचा प्रयत्न त्याने केलेला एक दोन ठिकाणी दिसतो, परंतु आपल्या विद्वानांचा तो अगदी अस्वीकारकारक वाटेल. रामानांत्वाचा रत्नाकर चांगला समजला नाही, असेही जरी कोणी म्हणेल, तरी ते वेढ्याळ होणार नाही. पण आपल्या चवथ्या सुदीपकान लिमरीकर उल्लेखान का ? या प्रश्नाविषयी रामानांत्वाचा काय ज्ञानतो ? एक अक्षरही नाही. रत्नाकरांतून त्याने ही व्याख्या घेतली आहे. पण त्याप्रमाणे प्रसंगी असा प्रश्न पडतो, असे तेथे म्हटलें आहे, पण तरी कां व कोणत्या रामांत पडले, हे रामानांत्वाचा संदर्भाने नसतें, तर तो तरी त्या विषयी काय लिहिणार ? असे आहे तरी रत्नाकर समजल्याचा आप कोटें कोटें त्याने पाळला आहे, तो पालन कर्मगुरू वाटने. रामानांत्वाचे राम व त्याचे स्वरमेळ समजने कठीण नाही, परंतु रत्नाकराने रामांशी त्याच्या रामांचा मेळ बरोबर घेतला ही नाही, हा प्रश्न वादग्रस्तच राहील.]

प्रथमां शुद्धपरजस्य निपादक्षेन् शर्ति धिनः ।

स कैश्चिकनिपादाण्याः कथितो गतिबोद्धिभिः ॥

निपादः शुद्धपरजस्वाश्रयते चेच्छुनिद्धयम् ।

स काकलीनिपादः स्वादेयं समापि लक्षितः ॥

भाषार्थः—निपादस्वर तेन्हां पडतार्क्य पद्धिची श्रुति घेजी तेन्हां तो कैश्चिक संज्ञा पावतो. तोच निपाद तेन्हां पडताच्या पद्धिच्या दोन श्रुति घेजी, तेन्हां काकली होते. या प्रमाणे सातही विकृत स्वरांचो लक्षण घेता.

चतुर्दशस्वरेभ्येषु यक्ष्ये लक्ष्यानुसारतः ।

नामांतराणि केषांचिद् व्यवहारप्रसिद्धे ॥

भाषार्थः—अर्था, व्यवहार प्रसिद्धीसाठी, या चवदा स्वरां कांहीच दुसरी की पंचाशीत नावे आढळतात, तीं सांगतें.

[टीच. ही गावे मरणाची आहेत. पुढे केळ मरणांत यांना उपयोग रामानाथाने केलेला आहे. त्यांचे या श्रमांत एकंदर वीस मेळ (दक्षिणे कडे मेळ समजात.) वागितले आहेत, पहिले पंचरा केळ सांगतांना त्याने च्युतपद्वज स्वराचा उपयोग केला आहे. छेदरत्ना गांनांत काकली व अंतर ही नावे वापरली आहेत. ध्यानांत देवघाची कुक्ष्य गोट ही आहे बी, या श्रमकाराने सांगितलेल्या संगीतांत प्रत्यक्ष उपयोगी स्वर आपलेच (हिंदुस्थानी पद्धतीकडे) लागू होते. त्यांची नावे त्या केळची होती, हे उपरून आहे. ती नावे अजूनही दक्षिण पद्धतीत आपल्या दृष्टीस पडतात.]

च्युतपद्वजस्वरो लक्ष्ये निषादस्वेन कीर्तितः ।

च्युतपद्वजनिषादाभिधानं तस्य विधीयते ॥ .

च्युतस्य मध्यमस्यापि गांधारव्यवहारतः ।

च्युतमध्यमगांधारसंज्ञास्य क्रियते मया ।

च्युतपंचममाचष्टे लोका मध्यमसंज्ञया ।

अस्माभिः कथ्यते सोऽल्लच्युतपंचममध्यमः ॥

भावार्थः—च्युतपद्वज स्वराचा एक प्रकारचा निषाद मानितात, अजून त्यांचे नांव देवे “ च्युतपद्वजनिषाद ” ठेविजे आहे. च्युतमध्यम स्वराचा प्रकारांत गांधार मानितात, अजून आमी त्यांचे नांव “ च्युत मध्यमगांधार ” ठेविजे आहे. “ च्युतपंचमस्य ” लोक मध्यम समजतात, अजून आमी “ च्युतपंचममध्यम ” समजते.

लक्ष्येऽथ कुक्ष्यचिच्छुद्धगांधारस्थानमाश्रयत् ।

कथमः कीर्त्यतेऽस्माभिः पंचकुक्षुपमादृत्यः ॥

स साधारणगांधारस्थानस्थो रिषयो यदि ।

संस्थानुसारतः प्रोक्तस्तत्तत्क्षुतिरेव सः ॥ . .

भावाधीः—द्वारांत शुद्धगांधाराय परमानें बांध देण्यांत येते, कपून त्याची शुद्धगांधाराय “ वंचश्रुति कपन ” म्हणतो. साधारणगांधाराकडी कधी कपन मानण्याची वशिवात आहे, म्हणून लक्ष्मणुरोचानें आम्ही त्याला “ वदश्रुति रिपन ” म्हणतो.

[टीप. या स्वरांची आठवण उचम राहावी म्हणून हिंदुस्थानी पद्धतीतकी त्यांची नवे पुनः सांगू. “ स्तुतपद्वनिषाद ”=तीम नी; “ रघुतमध्यमगांधार ”=तीम ग; “ रघुतपंचममध्यम ”=तीम म; शुद्धगांधार=वंचश्रुति री=तीम री; साधारण ग=वदश्रुति री=कोमल ग; कैशिक नी=पदश्रुति प=कोमल नी; शुद्ध नी=वंचश्रुति प=तीम प. गमागत्याने शुद्ध री, शुद्ध प, हे हिंदुस्थानी पद्धतीने कोमल री व कोमल प आहेत.]

अथानुवादः कियते कमादुक्तस्वराचलेः ।

कथ्यमाणेऽप्रतो राममेतन्ने सुखशुद्धये ॥

भावाधीः—आतां आपण जे सरे स्वर सांगे पाहून येई, त्यांची नावे कमानें पुनः सांगू. त्याच्या योगानें पुढे येणारे रागयेजन प्रकल्प सुशेष होईल.

शुद्धाः सप्तस्वराः शुद्धश्रव्या तत्तदास्वराः ।

विज्ञेयाः कमलाः शुद्धपरजः शुद्धपंचमस्ततः ॥

शुद्धगांधार इत्युक्तः शुद्धमध्यम इत्यपि ।

शुद्धपंचम इत्येवं शुद्धैवत इत्यपि ॥

ततः शुद्धनिषादश्चेत्येवं सप्तस्वराभिधाः ।

विश्रुताः सप्त कथ्यन्ते रघुतपद्वनिषादकः ॥

रघुतमध्यमगांधार रघुतपंचममध्यमः ।

स साधारणगांधारः स्यात्कैशिकनिषादकः ॥

स्यात् कोरुलीनिषाद आंतरगांधार इत्यपि ।

शुद्धगांधारके तत्र पंचश्रुतृषभोऽभिधा ॥

- साधारणोऽपि गांयोः पञ्चभुवननामय ।
 अस्मि कचिन् कचिद्भागनेऽने ग.न.सं.व.नम् ॥
 शुद्धनिषादनामान्यत् स्यात् पंचभुतिपैवतः ।
 स्यात् कैशिकनिषादेऽप्यग्राम पञ्चभुतिपैवतः ॥
 पञ्चदशस्वराद्येते रागे रागे भवेत्पमी ।
 पर्वोद्येण स्वराः सप्त त्रिस्थानेनाधिकाः कचिन् ॥

भाषार्थः—शुद्धस्वर तर् सातव आहेत, त्यांच्या नावांच्या रागे शुद्ध असे कचिद् कायल्यात येते, धर्ते शुद्धपर्व, शुद्धभारव, शुद्ध-
 गंधार, शुद्धमध्यम, शुद्धपंचम, शुद्धपैतल, शुद्धविषाद. आतां विठ्ठल
 राग स्वरा गांयो. १ पञ्चतण्डुलनिषाद २ पञ्चतण्डुलनामांभार ३ पञ्चतण्डुल-
 पञ्चमध्यम ४ साधारणनामांभार ५ कैशिकनिषाद ६ काकळनिषाद ७
 भंतरगांधार. शुद्धनामांभार पंचभुति कृपम हेही नांव आहे. साधार-
 णनामांभारचे दुसरे नांव पञ्चभुति अथवा आहे. ही नावे कांदी कांदी नेऊन
 वापरली जातात. शुद्धनिषादास पंचभुति पैवत असेही समजाव, व
 कैशिक निषादास पञ्चभुति पैवत असेही समजाव. हे अने चवदा स्वर
 पर्वोद्येने निरनिराळा रागांत सोड्ही रवानात येत असतात. कल्पेक
 नेळांत साळांढून अधिक स्वर येत असतात.

इति श्रीमदुपनिषद्भारवाचस्पत्येय आचार्यविरचितस्वरात्म्य-
 नंदनयमानुसंधानिर्दिष्टे स्वरमेतत्कथ्यते

स्वरपञ्चमं द्वितीयम्

मेलप्रकरणम्

एवं प्रपञ्चितं लक्ष्म वीणानां तिसृणामपि ।

अनन्तरं प्रचक्षामो रागमेलान् पञ्चाकमम् ॥

भावार्थः—य प्रमाणे (शुद्धमेव, मध्यमेव, न अत्युत्तरेन्द्रियेव यथा) तन्ही वीणांची लक्षणे सांगून आली कर्णाने रागमेव सांगली.

देशभाषाप्रसिद्धेन रागनाम्ना विशेषितान् ।

तच्चज्ञागप्रधानत्वान्मेलान् कल्पे क्रमादिमान् ॥

भावार्थः—देशभाषाप्रसिद्ध वी रागनांने आहेत, तीच त्या मेलनां देण्यांत आली आहेत, कारण त्या त्या मेलान्तल्या यन्त्रसंगांत ते प्रधान राग आहेत. ते मेल कर्णाने असे आहेत.

लक्षणं लक्षणे पञ्चादुद्देशः क्रियतेऽधुना ।

सर्वेषु रागमेलेषु मुखारिर्मेळ आदिमः ॥

भावार्थः——सव्यां मेलचीं नांने सांगूं. लक्षणे जुडे सांगूं. सर्व रागमेलांत " मुखारी " मेल पहिला मानिला आहे.

ततो मालवगौळस्य मेलः श्रीरागमेलकः ।

सारंगनाटमेलश्च मेलो हिंदोलकम्पच ॥

शुद्धरामक्रियामेलो देशाक्षीमेलकोऽपरः ।

मेलः कन्नडगीळस्य शुद्धनाट्याश्च मेलकः ॥

आहरीमेलकश्चैव नादरामक्रियापरः ।

मेलः शुद्धवराळयाश्च रीतिगौळस्य मेलकः ॥

असंतभैरवीसंज्ञो मेलकस्तु प्रकीर्तितः ।

केदारगौळमेलश्च हेसुर्जीमेलकस्ततः ॥

मेलः सामवराज्याश्च रेवगुणैश्च मेलकः ।

सामंतनाममेलश्च काभोजीमेलकस्ततः ॥

भाषार्थः—१ मालवगौळमेळ २ श्रीरागमेळ ३ सारंगरा ५
हिरोश्चमेळ ६ शुद्धरागविश्वमेळ ७ देशाधुमिळ ८ वनवगीळमेळ ९ शुद्ध-
वादीमेळ १० आदरीमेळ ११ नादरागविश्वमेळ १२ शुद्धवराज्यमेळ
१३ रीतिमेळ १४ वसंतमेळी १५ केशवगीळ १६ हेतुज्जमेळ १७
सामवराज्यमेळ १८ रेवगुणि १९ सामंतमेळ २० काभोजीमेळ,

[टीप. हे रागात्म्याचे मुख्य जनक भाट झाले. दक्षिण पद्धतीत
“ ड ” अक्षरापद्धत “ ल ” मुक्कळ ठिकाणी दिसेल.]

मेलो विंशतिरेवैते तेषां लक्षणमुच्यते ।

भाषार्थः—हे वीस मेल झाले. त्यांची लक्षणे सांगली.

शुद्धमस्तवरैर्मुक्तो मुखारीमेलको भवेत् ।

अस्मिन् मेले मुखारी च सामरागाश्च केचन ।

संमतः शुद्ध इत्येष शार्ङ्गदेवविपश्चितः ॥

भाषार्थः—मुखारिमेलीत सावरी स्वर शुद्ध नागलाल. वांतून मुखारी
राग व कांदी कांदी सामराग निपलाल. शार्ङ्गदेव पंडिताचा शुद्धवराज्या
मेल, तो हाच नाग.वा.

[टीप. हा लोक मद्रासाचा आहे. हा मंत्र दक्षिणेकडचा आहे, व तो
सुमारे चारोटी वर्षांपरचा आहे, कपून रत्नाकराच्या शुद्धवराज्याचा वीसव्या
दक्षेस निघार करण्याजोगा आहे.]

शुद्धाः सरिमथाः शुद्धसंयतश्च ततःपरम् ।

अपुनमप्यमगांधार अपुनपदजनिपादकः ॥

एतैः सप्तस्वरैर्मुक्तः संमतो रागवेदिनाम् ।

मेलो मालवगीडस्य रामाभारपेन लक्षितः ॥

भाषार्थः—ज्या मेळत त रि म व व, हे स्वर शुद्ध आहेत, प्युत-
नध्यमांभार व प्युतपद्वनिपाद हेही स्वर आहेत, तो पंडितसंगत
मेळ, रागावाक्येने " मालवगौड " करत आहे.

[टीप. हिंदुस्थानी कल्लेल हा भैरव पाट होईल. स्तानाक्या
वावाच्यांत सवा " मलवगौड " करत आहे. पृ. ५९१ पहा.]

अस्मिन्मेले संभवन्ति ये रागास्तानधनुवे ।
रागो मालवगौडाकपो ललिता भौळिका तथा ॥
सौरापो गुर्जरी मेचबौळी च फलमेजरी ।
गुंडकी सिंधुरामकी ज्ञायागौळः कुरंज्यापि ॥
रागः कनकधर्माल तथा मंगलकौशिकः ।
मलहरीत्यादिकास्ते रागाः केचिद्वर्ग्यतः ॥

भाषार्थः—या मेळंतून निघणाऱ्या रागांनी नांवे सवितो. १ माल-
वगौड २ ललिता ३ बहुरी ४ सौराष्ट्र ५ गुर्जरी ६ मेचबौळी ७
फलमेजरी ८ गुंडकी ९ सिंधुरामकी १० ज्ञायागौळ ११ कुरंजी १२
कनकधर्माल १३ मंगलकौशिक १४ मलहरी इ.

शुद्धपहजाः पंचधुनीरिपमव्य तथापरः ।
स्यात्साधारणमांभारः शुद्धी पंचममध्यमी ॥
पंचधुति पंचतव्य केणिकचारुपनिपादकः ।
पत्तैः सप्तस्वरैर्गुक्तः श्रीरामस्वचमेलकः ॥
अस्मिन्मेले संभवन्ति ये रागास्तानधनुवे ।
श्रीरामो भैरवी गौळी धन्यासी शुद्धभैरवी ॥
बिलावकी मालवधोः शंकराभरणोऽपिवा ।
आंदोल्य देवमांभारी मध्यमादि स्तथापरा ॥
पचमाच्याव्य कनिचिद्रामा मेलोद्रवा स्ततः ॥

भावार्थः—श्रीरामनेत्राक्षे स्वर असे आहेत. १. शुद्धपद्व २ पंच-
ध्रुविक कचम ३ साधारणगांधार ४ शुद्धमध्यम ५ शुद्धपंचम ६ पंच-
ध्रुविक पैवठ ७ कैश्चिक निषाद. श्रीरामनेत्रांतून जे राग निघतात त्यांची
नावे अशी आहेत.

१ श्रीराम २ मैरवी ३ गौळी ४ मण्याळी ५ शुद्धमैरवी ६ वेला-
कली ७ मारुवळी ८ शंकरामरण ९ आंघोळी (आंघोळी) १० देव-
गांधारी ११ मध्यमादि इ.

[टीप. हा हिंदुस्थानी संगीतजडतीतला काहीबाड होईल. त्या
पदग्रंथि आतां श्रीराम " पूर्वा " मेळत नाकात. दक्षिणेकडे असून तो
काधी वाटांतून नाकात, हें ध्यानांत ठेवणें. साधारण ग व कैश्चिक नी
हे स्वर हिंदुस्थानी कोमळ ग व कोमळ नी आहेत, हें सांगितलेच आहे.
वेलाकली, मैरवी, शंकरामरण, हे रागही समानात्वाने वा धरात घालते
आहेत, ते ध्यानांत आणू गावे.]

पंचध्रुवपुष्पमः शुद्धपद्वमध्यमपंचमाः ।

पंचध्रुविपंचतश्च ध्रुवपद्वजनिषादकः ॥

ध्रुवमध्यमगांधार एतैः सप्तस्वरैर्ध्रुतः ।

सारंगनादमेळोऽयं रामामात्पेन लक्षितः ॥

तम्मेळकसमुद्गतान् रागान् चक्ष्यामि कांधन ।

सारंगनादः साचेरी तथा सारंगमैरवी ॥

मदनारायणी शुद्धवर्सनः पूर्वगौळकः ।

स्यात्कुंतलवराळी सा भिन्नपरजस्तपैवच ॥

नारायणीत्येवमाद्याः केचिद्वागा भवन्त्यतः ॥

भावार्थः—रामानाच्याने सांगितलेल्या " सारंगनाद " (कांधी
सारंगनाद करत आहे) मेळत शुद्धपद्व, पंचध्रुविकपचम,

चतुस्रमध्यमगांधार, शुद्धमध्यम, शुद्धचक्रम, पंचश्रुतिवैभवा, चतुस्रमध्यमनि-
षाद असे स्वर लागतात. या मेळांतून जे अन्यथा निघतात ते हांगळी, १
सारंगनाट २ सावेरी ३ सारंगवैदर्भी ४ कटकाश्रयणी ५ शुद्धचक्रम ६
पूर्वगौळ ७ कुंठळवराळी ८ भिलवहून, ९ नारायणी १० हे राग या
मेळांतले आहेत.

[टीप. हा थार आख्या हिंदुस्थानी पद्धतीच्या " निळासुर " या
दोईत, रागविशेषांत " सारंगनाट " असे नांव आहे. तेथे सारं-
कनाट वादयामिकांत आहे. मळंग मेळाचे स्वर वर सांगितल्या प्रमाणेच
आहेत. रागविशेषकार सोननाथ चतुस्रमध्यमगांधार व चतुस्रमध्यमनिषाद
या स्वरांचा " मृदुम " व " मृदुश " समतो, व त्याचमध्ये पंचश्रुति
रे, व कंठा सीकतर रे, व समतो, हे लक्षांत आणू पावे. रागानुसाराचा
चतुस्रमध्यमध्वजु जे सोमनाथाचा दुरुर दोईत.]

श्रीरागमेळे पल्लवम तस्मा हिंदोलमेळे ।

पैयतः शुद्ध एवात्र विशेषोऽयं प्रदर्शितः ॥

काञ्चिसाध्रोद्भवान् रागान् वश्ये लक्षणसंगतान् ।

हिंदोलो मार्गहिंदोलो मृपालादिभिरेवमी ॥

अन्येष्वपि कतिचिद्वागाः संनर्तयामेलेके ॥

भावार्थः—जे लक्षण पर श्रीरागमेळचे सांगितले आहे, तेच बहुतेक
हिंदोल मेळाचे लक्षणां येईत, परंतु हिंदोल मेळांतच पैयत शुद्ध आहे.
या मेळांतून जे राग निघतात त्यांच्या लक्षणांतुन ते समित. ते राग
असे आहेत. १ हिंदोल, २ मार्गहिंदोल ३ मृगल व तुळी कंठी.

[टीप. आझीयांतच पैयत लक्षण आहे, हे आख्या जायती. या
हिंदोल यांतच जे शुद्ध ठेकनपाना आहे, लक्षणे तो हिंदुस्थानी पद्धती-
च्या कोमळ होकार आहे. तसे केळवांचे रागानुसाराचा हिंदोलनाट
जे हिंदुस्थानी " आझावरी " थार होकार आहे.]

शुद्धमस्तरिपद्याश्चैव च्युतपञ्चममध्यमः ।
 च्युतमध्यमगांधार च्युतपद्मनिषादकः ॥
 शुद्धरामकियामेलः स्यादेभिस्तद्गभिः स्वरैः ।
 अथमेते संभवन्ति ये रागास्तानथ बुधे ॥
 शुद्धरामकिंवा चौडी चार्द्धदेशीय दीपकः ।
 इत्याद्याः संभवन्त्यत्र मेले रागाश्च केचन ॥

भावार्थः—ज्यांत स रि प म हे स्वर शुद्ध असतात, च्युतपंचमम-
 ध्यम, च्युतमध्यमगांधार, व च्युतपद्मनिषाद देशी स्वर असतात, जो
 “शुद्धरामकिंवा” मेल जाणावा. या मेलंतो राग लागतो. १ शुद्धरामकी
 २ चौडी, ३ चार्द्धदेशी, ४ दीपक इत्यादिक राग या मेलंतून उत्पन्न
 होतात.

[टीप. हा मेल आज्ञा हिंदुस्थानी पद्धतीतला “पूर्वा” मेल होईक.
 दीपक या आठतांवा राग नव्हे, हे ज्ञानांत असे आहे.]

पञ्चश्रुतपञ्चमः शुद्धपद्ममध्यमपञ्चमाः ।
 पञ्चश्रुतिभैरवतथ च्युतपद्मनिषादकः ॥
 च्युतमध्यमगांधार भैरवैतत्स्वरसंच्युतः ।
 देशाक्षीमेलकः मोक्तो रामामात्येव धीमता ॥
 देशाक्षीमसुखा रागा भवंत्यत्र कश्चित् कश्चित् ॥

भावार्थः—ज्या मेलंत पञ्चश्रुतिक पञ्चम, पद्मशुद्ध, मध्यम व
 पंचम शुद्ध, पंचश्रुति भैरव, च्युतपद्मनिषाद, च्युतमध्यमगांधार, असे
 स्वर लागतात, त्यांचा रागमात्र पंडित “देशाक्षी” मेल सांगतो. या
 मेलंतून देशाक्षी पञ्चुति राग निघतात.

देशाक्षी रागमेलस्य लक्षणं यदुदाहृतम् ।
 मेलः केनङ्गमौलस्य तस्माद्भेदोऽस्ति कश्चन ॥

कैशवपादयानिवाहोऽत्र प्रयोऽग्नौ लक्ष्यवेदिभिः ।

अस्मिन्स्तु मेले संज्ञानान् रागांलक्षणतो मुने ॥

एकः कनकगौळरूप स्तथा चण्डारणोऽपि च ।

शुद्धसंगालनामात्र छायानाटस्ततः परः ॥

तथा तुरुष्कतोदीच नामध्वनिरतः परम् ।

देवक्रिया शेषमाद्या रागाः केचिद्वर्त्यतः ॥

भाषार्थः—देशाधी मेलांते त्रै लक्ष्य संश्रिते, तेष बहुतेक कनक-
गौळानि समनापयानि आहे, परंतु कनकगौळंत पठित कैशिक निपाद
वापरतात. या मेलांतून निषयान्वा रागांची नांवे व लक्ष्ये समित. १
कनकगौळ २ चण्डारव ३ शुद्धसंगाल ४ छायानाट ५ तुरुष्कतोदी ६ वाग-
ध्वनि ७ देवक्रिया वगैरे कांही राग या मेलांतले आहूत.

शुद्धस्वररास्तु समयाः परमृत्पुषभध्वनी ।

च्युतमध्यमगांधार च्युतपद्मनिषादकः ॥

स्वरैरमीभिः संयुक्तः शुद्धनाट्याश्चमेलकः ।

शुद्धनाटप्रभृतयो रागा अतो भवेन्ति च ॥

भाषार्थः—या मेलांत त, ग, प, शुद्ध आहूत, परमृत्तिकपच
आहे, पदुष्टिधैरत आहे, वसेच च्युतमध्यमगांधार व च्युतपद्मनिषाद
हेही स्वर आहूत, तो “ शुद्धनाट ” मेला समित्या आहे. त्या मेलांतून
शुद्धनाट वगैरे राग निषतात.

शुद्धाः समपचाञ्चीच पंचशुत्पुषभस्तथा ।

साधारणोऽपि गांधार च्युतपद्मनिषादकः ॥

स्वरैरमीभिः संयुक्त आहूरीमेलको भवेत् ।

आहूरीपमुस्सारागा भवेत्तुरिहमेलको ॥

भाषार्थः—या मेलांत त, ग, प, व हे स्वर शुद्ध वापरतात, पंच-
शुत्तिकपच, साधारणगांधार, च्युतपद्मनिषाद हेही स्वर वापरतात, “
“ आहूरी ” मेला वापरतात. त्यांतून आहूरी वगैरे राग निषतात.

शुद्धाः सारिपधा रिश्च च्युतषट्जनिषादकः ।
 साधारणोऽथ गांधारः स्वरैरेभिः समन्वितः ॥
 नादरामक्रियामेल स्तास्मिन् रागाश्चकेचन ।
 नादरामक्रियामुल्लासः संभवति इचित् इचित् ॥

भाषार्थः—ज्या मेळत स न प थ रि, हे सारे स्वर शुद्ध असतात, साधारणगांधार व च्युतषट्जनिषाद हेही स्वर असतात, त्याच नाद-
 मयी मेळ झपाटत. त्यांतून नादरामक्रिया येथे राग जलत होऊनत.

शुद्धाः सारिपधा यत्र शुद्धगांधारसंज्ञितः ।
 च्युतषट्जनिषादोऽपि च्युतपंचममध्यमः ॥
 मेलः शुद्धचराळपाथ तत्र शुद्धचराळिका ।
 अन्येष संभविष्यन्ति रागा देशजिभेदतः ॥

भाषार्थः—ज्या मेळत स, रि, प, थ ग हे स्वर शुद्ध असतात, च्युतषट्जनिषाद व च्युतपंचममध्यम हेही स्वर असतात, त्याच “शुद्ध-
 चराळी” मेळ असतात. या मेळांतून शुद्धचराळी व काही देशीरागांची
 उत्पत्ति सांगितली आहे.

शुद्धाः सारिगमाः पथ पंचश्रुतिकधैवतः ।
 कैशिकयाक्यनिषादशेत्पेतै र्वृत्तः स्वरैस्तु यः ॥
 स रीतिगौळमेळः स्वाद्रीतिगौळाद्योऽत्र च ।
 रागाः चेच्चिद्वर्षतीति संमतं मानवेदिनाम् ॥

भाषार्थः—ज्यांत स रि ग म प हे स्वर शुद्ध असतात, पंचश्रुतिक
 पेंवत व कैशिक निषाद हेही स्वर असतात. त्याच “रीतिगौळ” मेळ
 हे नांव दिले आहे. या मेळांतून रीतिगौळ येथे राग विषतात, असें वदि-
 ताचें मत आहे.

च्युतपंचमगांधारः कैशिकयाक्यनिषादकः ।
 शुद्धासारिमपा पथ स्वरैरेभिः समन्वितः ॥

वसंतभैरवीमेल तस्मिन् रागात् केचन ।

वसंतभैरवीसोमरागप्रभृतयो मताः ॥

भाषार्थः—ज्यांत स रि म प ध, हे स्वर शुद्ध असतात, चतुस्रमध्य-
मगांधार व कैश्चि निषाद हेही स्वर येतात, तो वसंतभैरवी मेल जाणवता.
त्या मेलानुंत वसंतभैरवी, गोम, वगैरे राग उत्पन्न होतात.

शुद्धाश्च सप्तमाः पंचसुती चर्चयैष्यती ।

चतुस्रमध्यमगांधारश्चतुस्रपदजनिषादकः ॥

केदारगौळमेलः स्यात् स्वरैरेभिः समन्वितः ।

तस्मिन् केदारगौळश्च स्याद्वारायणगौळकः ॥

एवमाद्याः संभवन्ति मेले रागाः क्वचित् क्वचित् ॥

भाषार्थः—ज्यांत स म प शुद्ध आहेत, पंचसुतिक रि प आहेत,
चतुस्रमध्यमगांधार व चतुस्रपदजनिषाद हेही स्वर आहेत, तो केदारगौळ
मेल जाणवता. त्यांतून केदारगौळ, वारायणगौळ वगैरे कांही कांही राग
उत्पन्न होतात.

मेलः पंचदश प्रोक्ताः काकल्यंतरवर्जिताः ।

काकल्यंतरसंयुक्तान् पंचमेलान् प्रत्यश्महे ॥

भाषार्थः—जसे हे पंचम मेल साखी सांगितले, त्यांत काकली व
अंतर स्वर नव्हते. आतां ते दोन स्वर ज्यांत आहेत, जसे मेल सांगलों.

शुद्धौ च पदजरिषयी शुद्धाश्चमपभास्तथा ।

गांधारोऽन्तरसंज्ञश्च काकल्यारुपनिषादकः ॥

एतावत्स्वरसंयुक्तो द्विजुगीमेलको भवेत् ।

त्रिजुग्याद्या भवेत्पञ्च ग्रामरागाश्च केचन ॥

इत्येव शाङ्गदेवस्य संमतो मार्गवेदिनः ॥

भाषार्थः—ज्यांत स रि न प ध, हे स्वर शुद्ध असतात, अंत
धार व काकलीनिषाद हेही ज्यांत असतात, तो द्विजुगी मेल काकल्य .

या भेदांतून हिंजुनी, व कांही सामराय उल्लेख होनात. मार्गसंगीतनिष्ठाति शास्त्रिदेवाचा हेतूनी मेल हाच समजावा.

[टीप. हा श्लोक महर्ष्याचा मानतात. त्यांत रत्नाकरांतले हेतूनी रागाच्या स्वरूपाचा उल्लेख सामान्यात्मने केला आहे. त्याने आपल्या विधानाचा आधार अथवा पुनराश्रय कधीहीन दिलाच नाही, ही दिग्दर्शिका गोष्ट आहे, परंतु तेथे आतां कोणाचा इत्थान आंद ? या उल्लेखावरून त्या मार्गकाराच्या वेळीं रत्नाकराच्या हेतूनीने स्वच्छाशिक्षी काय प्रकारांत समजून होती, इतकेंच समजेल. राजा-राजपुत्र यांसारखे वर्गांनीं व्यवहारांमणीं पंडित झाले. त्यानें सामान्याच्या मेलोपर फार काळजी घेतली आहे.]

शुद्धाः सारिगताध्याय शुद्धी पंचमनैवनी ।

निषादः काकालीस्तंजो ह्येनैः सप्तस्वरैर्युतः ॥

मेतः सामवराख्याल्य स्तस्मिन् सामवराट्टिका ।

अन्येच संभविष्यन्ति रागा इति विदां मतम् ॥

भावार्थः—ज्यांत स रि ग म प ध, हे स्वर शुद्ध आहेत, व ज्यांत निषाद काकली आहे, तो “ सामवराट्टी ” मेल बदला आहे. त्यांतून सामवराट्टी संगरे राग निघतात, असें पंडित समजतात.

शुद्धाः सारिगताः शुद्धधनी गांधारकांतनरः ।

एनैः सप्तस्वरै रेचगुप्तिमेव उदाहृतः ॥

स्तस्मिन् रागो रेचगुप्तिः शुद्धरागाश्च केचन ।

रत्नाकरीषमेळोत्थाः शास्त्रिदेवेन लक्षिताः ॥

भावार्थः—ज्यांत स रि ग म प ध नि, हे स्वर शुद्ध असल्यात, व एनै गांधार अंतर गांधारा आहे, तो “ रेचगुप्ति ” मेल झालावा. त्यांतून स्त्री राग व शास्त्रिदेवाच्या रत्नाकरांतले कांही कांही राग निघतात.

रिषी षडधुतिकौषैव काकलपंतरनामकौ ।

शुद्धाः षड्जमपा एभिः स्वरेषुक्तोभवेद्यदा ॥

तदा सामेतमेतः स्यात् तत्र रागास्तदादयः ॥

भावार्थः—ज्यात स म प, हे शुद्ध आदेत, रि, प षडधुतिक आदेत, काकली व केत स्वर्ही आदेत, तदा “ सामेत ” मेत सुद्धा आदे. त्वेनून सामेतादिक राग जयव होतात.

गनीषांतरकाकलपौ रिषी षण्धुर्नर तथा ।

शुद्धास्तुसमपाश्चैव मोनैः कांभोजिमेषकः ॥

कांभोजीप्रमुखा रागा मेतऽस्मिन् संभवन्ति हि ॥

भावार्थः—कांभोजी मेतांत स म प, शुद्ध आदेत, गनीषर व निपाद केत व काकली आदेत, रिम व मेनन षण्धुलिक आदेत; या मेतांतून कांभोजी कैरे राग निपटात.

लक्षिता विंशतिर्मेला गात्रे स्फुर्निपता अमी ।

पक्षद्वये तु वीणायां वक्ष्यते त्वस्यसंमतम् ॥

भावार्थः—असे हे गळ्याने गात्रं केवारे बीस मेत सांभिते. वचनांत कैगिकांत दोन पक्ष आदेत, केही सांगले.

आह्लादंतरवाक्ययोः स्वररूपे पृथक् पृथक् ।

पक्षोऽयं प्रथमस्तत्र मेलाः स्फुविंशति ध्रुवम् ॥

भावार्थः—केत व काकली हे दोन स्वर (चतुस व व चतुस नी या स्वररूप) निराळे प्रत्यक्ष संगीतांत मानल्याने, एकेदर मेत बीस होतात. हा पक्षिठा पक्ष आदे.

अंतरस्य च काकलयाः स्थाने प्रतिनिधिः कमात् ।

चतुसमध्यमगांधार अतुतषड्जनिपादकः ॥

अष्टाद्वितीयः पक्षोऽयमेलाः पंचदश स्मृताः ॥

भावार्थः—दुसरा वृत्त जैसे छपते की, अंतर व काकली हे स्वर निराळे न मानिता, व्युत्पन्नध्वन्याधार व व्युत्पन्नध्वनिसाद या स्वरान्तच त्यांचा अंतर्भाव समजून घ्यावा. अशा दर्शने पाहिले कवने, (रामाना-
त्वाने जेवढे वांच मेळ निराळे वाचण्याची जरूर न पडून) मेळ १५ व
होताच.

[टीप. रामानात्वाकडी हे अंतर्भाव—उच्च परंतु होती. त्याने आपल्या
मनास हद करण्याकरितां शास्त्रनिषेधाना “ साधारण प्रकरणांतल्या वृत्त
वाच ओळांचा आचार वेगळा आहे. तो छपतो.

१. पुनर्देवानिर्वाण काधितं शास्त्रं निरा ।

अल्पप्रयोगः सर्वत्र काकली चान्तरस्वरः ॥ ”

शास्त्रनिषेधाने अंतर व काकली या स्वरांचा उद्धारण स्वतः रामानात्वांत टिक-
टिकली केलेला आहे, हे मात्र केवळ सांगितले पाहिजे. रामानात्वाने
स्वाकारांतिक ओळांचा अर्थ बरोबर केला आहे की काय, हा प्रश्न निरा-
ळाच आहे. तथांच आपण “ स्वर्गमेळकळाविषींचा ” सुखसा करीत आहो.
प्रत्येक संस्कृतवाचा पंडिताला याचीच संस्कृत श्रवणाकड्या संगीत विषय
देखील उत्तम समजल्याच पाहिजे अशा नियम आपण कोठे मान्यवाला तयार
करतो ? असो.]

अत्र प्रतियोगिचेः पक्षे सुखारीमेलपूर्वकाः ।

केदारगीळमेलान्ता मेढाः पंचदश स्मृताः ॥

भावार्थः—(कवून) येवढे प्रतिनिधि पद्याप्रमाणे “ सुखारी ”
पावून “ केदारगीळ ” पर्यंत पंधराच मेळ सांगितले आहेत.

इतिजीवन्मित्रवचनवाच्यार्थवाच्यवचनलोचनमल्लिनिवाचा व-

चदनराष्ट्रनालनिर्मितहृदयेकवचिपौ

मेळवकरणं चतुर्बन्ध

रामप्रकरणम्

एतेषु वा मता रामा वक्ष्यमा मन्वमा अपि ।

अथमाध्यापि सुकलाः कथ्यन्ते ते त्रिवेकतः ॥

भाचार्यः—त्वा मी सांभितेस्त्वा मेलांतूत जे जन्व राग विपलात,
तानि वचन, मन्वम, व अथम, भले तीन वर्ग मानिले आहेत. ते राग
आतां सविस्तर सांभितले जातील.

मुखारी शुद्धनाटीच तथा मालवरागकः ।

ततः शुद्धवराजीच गुर्जरी ललितस्तथा ॥

शुद्धरामकिष्काशुद्धवसंतौ भैरवी तथा ।

हिंदोलरामभ्रीरागौ रागः कण्ठदगीलकः ॥

सामंतरागो देशाक्षी धन्यासी पौळिकेतिच ।

आहरीचापि महारी मालवभ्री स्तनःपरम् ॥

सारंगनाटीनिरामाः कथिताश्चोत्तमोत्तमाः ।

असंकीर्णतया लोके रागा विद्वानिरेवच ॥

गीतप्रबंधकालापयोग्या एते अर्धेति हि ॥

भाचार्यः—मुखारी २ शुद्धनाटी १ कण्ठ ४ शुद्धवराजी ५ गुर्जरी
६ ललित ७ शुद्धरामकिष्क ८ शुद्धवसंत ९ भैरवी १० हिंदोल ११
भ्रीराग १२ कंठदगील १३ सारंग १४ देशाक्षी १५ धन्यासी १६ पौळी
१७ आहरी १८ महारी १९ मालवभ्री २० सारंगनाटी.

हे तीन राग “उत्तम” वा वधीत घातले आहेत. हे सारे संकीर्ण
नतून नीत, मन्वम, आलव वगैरे गायनास योग्य मानिले आहेत.

[टीप. “ रागविधांश ” वा रागविधा मोननाथ पंडितजीका संग आतां लागून येतिल्ले शास्त्र आहे. त्या विधाच्या चरण्या विवेकांत पृ. ५ वर जी टीका आहे, तीच रागमात्याचे हे वर्गीकरण दिलेले आहे. तेच दिलेले उक्तम्, मध्यम, अवयव राग दुवेहूय रागमात्यानेच कमानें सांगिल्ले आहेत.]

फेदारगौळः कांभोजी वंगालः कश्चिदाह्वयः ।

वेलास्या मध्यमादि नारायणी रीतिगौळकः ॥

नादरामक्रिया पांडि भूपाली रेवगुप्तिकः ।

गुडक्रिया हिजुजीच वसंतादिश्च भैरवी ॥

रागः सामथराळिश्चेत्येते पंचदशैव च ।

लोकेऽप्यहुरप्यवहाराः कीर्तिता मध्यमा रुपैः ॥

भाषार्थः—फेदारगौळ, कांभोजी, वंगाल (कनकवंगाल) वेलावली, मध्यमादि, नारायणी, रीतिगौळ, नादरामक्रिया, पांडी, भूपाली, रेवगुप्ति, गुडक्रिया, हिजुजी, वसंतभैरवी, सामथराळी, असे हे पंचरा राग, पंधरतांबी “ मध्यम ” वा वर्गीत मानिले आहेत. (हे राग आख्यायिकांच्या योग्य लागूनही) ते, लोकानां कारणे मन्त्रित नसल्यामुळे, त्या वर्गीत पाळले गेले आहेत.

सौराष्ट्र मन्त्रवीळीच छायागौळः कुंजिका ।

सिंधुरामक्रिया गौडी देशी मंगलकीशिकः ॥

पूर्वगौळ स्वोमराग आंधाली फलमंजरी ।

शंकराभरणो देवगांधारी क्षीपकस्तथा ॥

नटनारायणी गुडभैरवी मिश्रपटजकः ।

स्वान् कुंजलचराळीच रागः सारंगभैरवी ॥

सुदुर्बंगालको नागध्वनि धंठारचस्तथा ।

मार्गहिंदोलक अष्टायानाडी देवक्रियाविच ॥

नारायणी गौळराग स्ततस्तोत्री वराधिका ।
 तुरुष्कतोत्रीरागश्च रागः सावेरिका तथा ॥
 आर्द्रदेशतिपाद्यश्च रागः स्युरयमाः कमात् ॥
 सर्वेष्वेतत्पुरीकेषु मध्यमैषूत्तमेषु च ।
 अंतर्भूताश्च संकीर्णाः पामरभ्रामकाश्चते ॥
 रागास्तावत् प्रबंधानामपोगया बहुलाश्चते ॥
 तस्माश्चते परिग्राह्या रागाः संगीतकोविदैः ॥

भाषार्थः—पुडील राग “अयम” नामिडे आदेत. १ लौराडू २ मेकरीडी ३ छाषानीळ ४ कुंजी ५ सिथुरामकिपा ६ यौडी ७ देशी ८ मंगळकौशिक ९ तूर्तगीड १० सोवराग ११ आंधाडी १२ पळमंजरी १३ शंकरभरण १४ देवगांधारी १५ वीरक १६ नटनारायणी १७ शुद्धमैरवी १८ भितवडूय १९ कुंठळवराडी २० सारंगमैरवी २१ शुद्धमंगाळ २२ नागध्वनि २३ भंडारव २४ मार्गहिंदोल २५ छायावाडी २६ देवकिचा २७ नारायणी २८ गौळराग २९ लोडी ३० वराडी ३१ तुरुष्कतोडी ३२ सावेरी ३३ आर्द्रदेशी ३४ इ. हे सारे राग “अयम” नामिडे आदेत. पर जे “उत्तम, मध्यम, व अयम” राग सांगिल्ले, त्यांतच कयरांगा (साधारण खेळाला) प्रवांत पाडणारे असे जे संकीर्णराग, त्यावाही उमावेत होतो. प्रबंधरिखना अथवाच असे राग तर कसंय्यन आदेत, कातून त्यांचा विचार संगीत पंडित बहुधा करीत नाहीत. त्यांचे अधिकतर निरुपान दु.राग्यही आहे.

देवगिरि, माअ सकलाः पदजमामसमुद्रयाः ।

महांशम्यासमंदादिपादधीकचपूर्णताः ॥

देशीत्वात्सर्वरागेषु भवेति न भवेति वा ।

तथापि लक्ष्यमात्रितय लक्ष्यज्ञाननुसृत्य च ॥

विंशत्युक्तमरागाणां मसंकीर्णस्वरविणां ।

मध्यमानां तथा पंचदशानां च ततः परम् ॥

अधमानां च केषांचिद्वृक्षणे लक्षणेऽधुना ॥

भाषार्थः—सर्गदेशीराग पद्ममामांतुत्तम उत्तम होत असता, यातन त्यांत मढ, अंश, न्यास, मंड, पाटपल, ओडपल, संपूर्ण वगैरे मार्गांचे प्रयोग रागलक्षणे व्याख्यात इहोत पदवीलक्ष असा निबध नाही. तथापि लक्षणे व लक्षणा यांना अनुसरून, उत्तम मानिलेले असंकीर्ण कील राग, “ मध्यम ” वर्गीतले पंचरा राग, व “ अधम ” या वर्गीतले काही राग, इतक्यांची लक्षणे आमी आतां सांगवार आहों.

संपूर्णस्वरसंयुक्तः पद्मन्यासप्रज्ञाशक्तः ।

यो गेयः पश्चिमे यामे नादीरागः स उच्यते ॥

भाषार्थः—जत रागांत मढ, अंश, न्यास पद्म आहे, तो राग संपूर्ण आतन सेवकत्या म्हाही गावयाचा आहे.

पद्मज्ञांशा सप्तधा पद्मन्यासा संपूर्णमंगना ।

सर्वयामेषु या गेया सा पदाधीनिकीर्तिना ॥

भाषार्थः—पदाधीन पद्म मढ, अंश, न्यास आहे, व ती संपूर्ण आहे. ती इत्या त्या म्हाही कर्ता येते.

सारंगनादी संपूर्णा सन्यासा सप्तहापिच ।

पद्मज्ञांशा पश्चिमे यामे गानव्या कथिता शुभैः ॥

भाषार्थः—सारंगनाद संपूर्ण आहे, व त्यांत पद्म मढ, अंश, न्यास आहे. तो सेवकत्या म्हाही गावा आहे पंडित सचकार.

शुद्धरामकियारागः संपूर्णः सप्तहोऽपिच ।

पद्मज्ञांशस्याससंयुक्तो गेयो सप्तदिनात्परम् ॥

भाषार्थः—शुद्धरामकियाराग संपूर्ण आहे. त्यांत पद्म मढ, अंश, आहे. तो दोन सप्तमंगल गावा.

सग्रहा सांशिका पद्मज्यासा संपूर्णतां गता ।
मुखारी सूर्धकाशेषु गानयोम्या प्रकीर्तिता ॥

भाषार्थः—सुसारीत पद्म मह, अंश, न्यास आहे. तो राग संपूर्ण
अवृत्त हवा तेव्हा गाता येतो.

संपूर्णो भैरवीरागः सन्यासः सांशिको मतः ।
पद्मजग्रहस्तथा गेयो यामे याः पश्चिमे च सः ॥

भाषार्थः—भैरवीराग संपूर्ण आहे. त्यांत मह, अंश, न्यास पद्म
आहे. तो भैरवस्या पद्मी गातात.

सन्यास आहरीरागः सांशः पद्मजग्रहोऽपि च ।
संपूर्णो धर्मो यामे गानयोऽसौ विचक्षणैः ॥

भाषार्थः—आहरी राग संपूर्ण आहे. त्यांत पद्म मह, अंश, न्यास
आहे. तो भैरवस्या पद्मी पंडित गातात.

सामंतरागः पद्मसांशः पद्मज्यासश्च सग्रहः ।
दिनस्य चरमे यामे गेयः संपूर्णतायुतः ॥

भाषार्थः—सामंत राग संपूर्ण आहे, व त्यांत पद्म मह, अंश,
न्यास आहे. तो संध्याकाळी गावा.

निर्घांशकयतोपेनो रागः कज्जगालकः ।
संपूर्णोऽपि कदाचित् स्यादारोहे त्यक्तमध्यमः ॥
गेयोऽः पश्चिमे यामे उत्कलानामतिदिग्ः ॥

भाषार्थः—कज्जगाल रागांत निर्घा व पैत अंश व मह आहेत;
तो संपूर्ण आहे. कोणी आरोहांत मध्यम वर्ग करितात. तो भैरवस्या
पद्मी गावा. हा राग उत्कलाना (ओरिसा राज्यांतलं उत्कलना) -
मिळ आहे.

सन्धासः सग्रहः पूर्णो देशाक्षीराग उच्यते ।

आरोहे मनिचर्जोऽसौ पूर्वयामे च गीयते ॥

भाचार्यः—देशाक्षीराग संपूर्ण आहे व त्यांत चंद्र प्रह व न्यास आहे. आरोहांत म, नि चर्जित करण्यांत येतात. तो पहिल्या प्रहरी गातात.

मध्यमांशग्रहन्धासा पंचमेनविपजिता ।

बौल्लिख स्यात् पादवा सा गान्ध्या पूर्वयामके ॥

भाचार्यः—बौल्लिख राग पादव आहे. त्यांत पंचम चर्जित आहे व तो पहिल्या प्रहरी गाता.

[टीप. इतर ग्रंथांत या रागांत “ मध्यम ” चर्जे करण्याचा स्वर दृष्टा आहे.]

रागः शुद्धवसंतालयः सन्धासः सग्रहोऽपिच ।

गीयते सर्वयामेषु सर्वदा संगलप्रदः ॥

भाचार्यः—शुद्धवसंत हा राग हवा तेसा गातात, तो नेहमी गुनप्रद असतो. त्यांत चंद्र स्वर प्रह, न्यास आहे.

पवजिता विश्वांशन्धासा पादविका स्मृता ।

कदाचिद्वरोदे सा पयुता गुर्जरी भवेत् ॥

दिनस्य प्रथमे यामे गेया सा गानकोविदैः ॥

भाचार्यः—गुर्जरी पादव आहे. तीत फागनस्वर प्रह, अंग न्यास आहे, व पंचम चर्जित आहे. कोणी कोणी अपरोहांत पंचमाचा प्रयोग करितात. हा राग विश्वाचे पहिल्या प्रहरी पहिलांशी गाता.

सग्रहसन्धासयुक्ता ललिता पंचमोज्ज्वला ।

पादवा प्रथमे यामे गेया सा शोभनप्रदा ॥

भावार्थः—तल्लिख राग रादव आहे. त्यांत पंचम वज्रित आहे. पद्व मद्र व न्यास आहे. तो पहिले मद्रही गाह्त्तानें शोभतो. हा राग शुभपद मानितात.

हिंदोलको रिधत्पक्त औदवः सयहांशकः ।

सन्पासः शुभयोगेऽपि सरागः सार्धकालिकः ॥

भावार्थः—हिंदोल राग ओदव आहे व त्यांत रि, व हे स्वर वज्रित आहेत. पद्व मद्र, अंश, न्यास, आहे. हा सदां शुभपदची गाथा.

पैवतांशमहन्पासो रागो मत्तारिसंज्ञकः ।

औदवो मनिवर्जोऽसौ प्रभाते भीषणे युधैः ॥

भावार्थः—मत्तारे राग ओदव आहे. त्यांत ग, नि स्वर वज्रित आहेत. तो सक्ताही पंडित गतात.

रागो धन्यसिसंज्ञोऽसौ पदुशो रिधवर्जितः ।

मेघः प्रालरसौ लक्ष्मीः सन्पासांशमहौदवः ॥

भावार्थः—धन्यासी नांवाच्या रागांत बहुधा रि, व वर्जित असतात. त्यांत पद्व मद्र, अंश, न्यास आहे. व तो पंडितांनी सक्ताही गाथा.

रागो मालवगौळश्च निन्यासांशमहो मतः ।

औदवो रिधवर्जश्च कदान्तिद्रिपसंयुतः ॥

भावार्थः—मालवगौळ राग ओदव असून त्यांत रि, व वर्जित असतात. त्यांत निषाद स्वर मद्र, अंश, न्यास, मल्लिख आहे. कधी कधी रि, व हे स्वर वेळानहीं कोणो गतात.

मेघः सायाहसमये रागाणामुत्तमोत्तमः ॥

भावार्थः—हा मालवगौळ राग सर्व रागांत अति उत्तम आहे याचा वेळ संवत्साराच्या मानिला आहे.

श्रीरागः सग्रहः सांशः सन्यासो मध्वर्जितः ।

श्रीह्रस्वोऽपि भवेद्रागः कदाचित् मध्वसंयुतः ।

सायान्हे गीयतामेव सर्वसंपन्नदायकः ॥

भावार्थः—श्रीराग ओडव आहे. त्यांत षड्ज गट, अंश, न्यास आहे, व ग, ध हे स्वर वर्जित आहेत. कोणी कोणी ग, ध येऊन ही हा राग गातात. याचा वेळ संप्याकळचा असून तो शुभदायक मानिला आहे.

[टीप. वेधपर्वत संवकाराने " ठळम " राग सांगितले. ठळम राग पुढेर बीस सांगवणाचे होऊ, परंतु येथे " साखळी " राग सांगवणाचा राक्षस आहे, असे दिसते.]

मध्यमरागाः १५

केदारमौळः संपूर्णो निग्यासो निग्रहोऽपि च ।

निषादांशश्चतुर्थेऽङ्गे ग्रहरे गीयते युक्ते ॥

भावार्थः—केदारमौळ राग संपूर्ण असून त्यांत निषाद हा स्वर गट, अंश, न्यास आहे. तो दिवसाचे चौथे पदरी पंडित गातात.

मादरागनिषारागः षड्जन्यासस्तु सग्रहः ।

षड्जांशकस्तु संपूर्णो मेयो यामे तुरीयके ॥

भावार्थः—मादरागनिक. राग संपूर्ण आहे. त्यांत षड्ज गट, अंश, न्यास आहे व तो दिवसाचे चौथे पदरी गावा.

सन्यासा सग्रहा सांशा संपूर्णोऽपि कश्चित् कश्चित् ।

आरोहे मनिधर्जास्ती कांभोजी सायमीरिता ॥

भावार्थः—कांभोजी षड्ज गट, अंश, न्यास आहे. आरोहांत ग, नि वर्जित आहेत. कोणी कोणी हा राग संपूर्ण मानितात. या रागाचा संप्याकळ आहे.

पंधर्जांशो संग्रहा षड्जन्यांसा सामवराजिका ।

संपूर्णो सूर्यदा मेघा सामवेदसमुद्भवा ॥

भाषार्थः—सामवराजी रागांत षड्ज अंश, मद्र, न्यास, आहे. तो संपूर्ण असून ह्या तेन्हां गातात. या रागाची उत्पत्ति सामवेदपासून आहे.

रीतिगौळो निषादांशो निन्यासप्रह एवच ।

संपूर्णो गीयते सायं सुखारीमेलमाश्रितः ॥

भाषार्थः—रीतिगौळ रागांत निषाद अंश, या न्यास आहे. तो राग संपूर्ण आहे व सुखारी मेलतून निषादा आहे. त्याचा वेळ सायं-काळ आहे.

दिगुज्जीरागः संपूर्णो घन्यासो मध्वांशकः ।

मेघोद्गः पश्चिमे शामे काकल्पंतरभूषितः ॥

भाषार्थः—दिगुजी राग संपूर्ण असून त्यांत मध्यम मद्र, अंश, न्यास आहे. या रागांत काकली व अंतर स्वर फार सुंदर दिसतात. तो दिवसाचे केवळकाळ महती गातात.

गांशो नारायणीरागो गांधारम्यासकप्रहः ।

संपूर्णः घातकद्वेषोऽपरोहे रिच्युतः कचिच् ॥

भाषार्थः—नारायणी राग संपूर्ण आहे व त्यांत गांधार मद्र, नेत्र न्यास, आहे. कोणी अवरोहांत काळम श्रवित करितात. हा राग सदासी गावा.

पुणो वेल्लावलीरागो घन्यासस्तुपधप्रहः ।

कचिद्विषाम्यां न्यूनः स्वाद्वरोहे प्रनालजः ॥

भाषार्थः—वेल्लावली राग संपूर्ण आहे व त्यांत वैजय ग्रास व मद्र आहे. याचा वेळ सकाळचा आहे. कोणी कोणी अवरोहांत रि, प हे स्वर घेत नाहीत.

(हे आठ संपूर्ण राग " मध्यम " वर्गांतले आहेत.)

रागः कन्नडसंगालो गोंधार्प्रहकांचकः ।

सन्धासारिषभन्यूनः प्रातर्मेवः स पादवः ॥

भावार्थः—कन्नडसंगाल राग पादव आहे व त्यांत रिषभ वर्जित आहे.
गोंधार अंश, मध, न्यास आहे. तो सहाजी गावपाचा आहे.

पाद्वीरागस्तु सन्धासः सांशः पद्मप्रहः स्मृतः ।

तुरीययामे गेपोऽसौ निहीनः पादवो मतः ॥

भावार्थः—पाद्वी राग पादव आहे व त्यांत निषाद वर्जित आहे.
(इतर प्रेमांत न वर्जित झटका आहे.) पद्मप्रह अंश, मध, न्यास आहे.
दिवसाचे चवथे मधरी तो गारा.

ससंतभैरवीरागः सन्धासः पंचमोज्झितः ।

सप्रहः पद्मकन्यासः प्रातर्मेवः स पादवः ॥

भावार्थः—ससंतभैरवी रागांत प्रह मध, अंश, न्यास आहे. पंचम
वर्जित आहे. तो सहाजी गाताव.

सांशो मुंडक्रियारागः सप्रहन्यासपादवः ।

धवार्जितः पूर्वयामे गेपो धिचतयुद् कंचित् ॥

भावार्थः—मुंडक्रिया रागांत प्रह मध, न्यास आहे. धैर्य वर्जित
आहे. तो पार्लवा मधरी गावा. कोणी धैर्य वर्ज करीत नाहीत.

(हे मध्यम रागपैकी चार " पादव " झाले.)

मध्यमादि मंत्रह्रांशो मन्धासो दिधवर्जितः ।

औदयः पश्चिमे यामे दिनस्य पारिभाषिते ॥

भावार्थः—मध्यमादि रागांत मध्यम मध, अंश, न्यास आहे. त्यांत
रि, ध वर्ज असून तो औदय आहे. दिवसाच्या शेवटच्या मधरी गाताव.

भूपादीरागः सन्धासः सांशः सप्रहपवचः ।

मनिहोपादीदयः स्वात् प्रातः काळेच गीयते ॥

भावार्थः—पूपासीत पद्व मद्, अंस, स्वांस आहे. म, नि वलित आहेत. या रागाचा वेळ वातःकाळ आहे

रिग्रहो रेवमुक्तिः स्वादिन्यासो मनिषर्जितः ।
औदयश्चरमे वामे दिवसस्य च गीयते ॥

भावार्थः—रेवमुक्ती री स्वर मद्, न्यास आहे. म, नि वलित आहेत. हा राग दिवसाचे केवळच्या चहरी गाऊत, तो औदय आहे.

(हे “ मध्यम ” रागांसाठी तीन ओदय प्रकार सांगितले.)

अथाधमानां रामाणां केषांश्चित्क्षम कथ्यते ।
सायेरीरागो पुन्यासो यांशो यग्रह एवच ॥
औदयो मनिर्लापेन प्रगे गेयो विचक्षणेः ॥

भावार्थः—आतां कांही अपम रागांची, लक्षणे सांगतो. “ सायेरी ” राग ओदय आहे. स्वांस ग, नी वर्ण करितात. येवत अंस. मद्, न्यास आहे. तो वलित लफाळी गाऊत.

पंडारवो धैवतांशो यग्रहप्यास एवच ।
गलोपान् पाञ्चः प्रोक्तः सर्वकाले प्रगीयते ॥

भावार्थः—पंडारव रागांत येवत अंस, मद्, न्यास, आहे. यांसार कथित असल्यामुळे तो राग पाञ्च आहे. तो सर्व गावा.

रागो नामध्वनिः पूर्णः पदुंशः सग्रहोऽपिच ।
पदुन्यासो गीयतेऽसौ सर्वदा गीतकोविदैः ।

भावार्थः—नामध्वनि राग संपूर्ण आहे. स्वांस पद्व अंस, मद्, न्यास, आहे. तो गायक ओक द्या तेथें गावात.

सुगदासः सग्रहश्चैव सांशः संपूर्ण एवच ।
सोमरागः सदा गेयो मेढ्रमध्यमभूषितः ॥

भावार्थः—मदनमननूतं "क्षीरराज" संतुल्य आहे, व त्यांत
पद्म मद्र, अंश, न्यास, आहे. तो सदा गावा.

पंचमांशग्रहन्पास आंदोलीराग ईरितः ।

निगलोपादौडचोऽयं सर्वकाले मगीपते ॥

भावार्थः—आंदोली (आंवाली) रागांत ग, नि हे स्वर बरे आहेत व
तो ओडव आहे. त्यांत पंचम मद्र, अंश, न्यास, आहे. तो सदा गावा.

शंकराभरणो रागः संपूर्णः सांशकः स्मृतः ।

पद्मजन्मासग्रहः सोऽयं सामंतच्छायनाश्रितः ॥

भावार्थः—शंकराभरण राग क्षुब्ध आहे. त्यांत पद्म मद्र अंश
न्यास आहे, व त्यांत सामंताची छाया दिसते.

भित्तपद्माक्षररागोऽयं सग्रहः पारिकीर्तितः ।

पद्मजन्मासः पादयोऽयं मन्तोपादौपते सदा ॥

एवंशकारेणोत्तेया रागाः शेषा विचक्षणैः ।

अतिसंकीर्णभावेन तस्मान्भिलक्षिताः इषित् ॥

भावार्थः—भित्तपद्म रागांत पद्म स्वर मद्र, न्यास आहे. या रागांत
मध्यम बरे करून तो गावात. तो दहा तेजा गावा. या मनाचे बाकीचे राग
समजून घ्यावे. ते कार संकीर्ण अवस्थापुढे आली येथे सामान्येकडे नाहीत.

असे हे अथम राग आहे.

गानोपयोगिनां त्वेतत्प्रबंधानां तु लक्षणम् ।

रत्नाकरे दार्ढ्यदेवगुरिणा कथितं स्फुटम् ॥

गांधर्वमस्त्रिलंवापि तत्रैव स्पष्टमीरितम् ।

तत एवाधर्मांतव्यं तस्मात्कथितं मया ॥

भावार्थः—मानोपमानो सर्वपापं लक्षण रत्नाकरं शास्त्रेण पंडितार्ये
सह दिष्टे आहे. गोपर्व गीतमनेचही त्याने सविस्तर सांगितला आहे. हे
विषय तेथून वाचकांस वेतां वेताळ, झगून मी दिष्टे साहीत.

शास्त्रेनेअधराधराब्धिधरणीरागवेधसाधारणे ।

यपे आचणमासि निर्मलनरे पक्षे दशम्यां निधौ ॥

रामाभास्यधिनिर्मिते स्वरतले संगीतरत्नाकरात् ।

सोऽयं मेलकलानिचिर्मलितामाकल्पमाकल्पनाम् ॥

[टीप. या श्रंभाची तारीख “आवन गूढ इतनी, शके १४७३
साधारण संवत्सर,” वरील कोडावरून ठरेल.]

इति श्रीमद्भिनवभारताचार्यशास्त्रेणोद्भूतमल्लिङ्गनामाख-

नंदनरामाभासनिर्मिते स्वरमेळकलाविषी

रागप्रकरणं पंचमम्

धीरस्तु

1

2

3

4

रामाभास्य श्रुतिनामै बीस मेल व त्यांचे स्वर.

मेलनांभ	स्वर.
१ सुखानी	बांत सर्व स्वर शुद्ध (दक्षिणेकडे या मेलनाचा कनकांगी समवाय.)
२ नादवनीट	सा रि ग प ध शुद्ध, च्युतमध्यमगांधार, च्युतवद्वनिपाद. (हिंदुस्थानी येरव वाद)
३ श्रीराम	सा, पंचश्रुति रि प, ग प शुद्ध, साधारण ग, कैशिक नि. (हिंदुस्थानी काधी वाद)
४ सारंगनाद	सा ग प शुद्ध, रि ध पंचश्रुतिक, च्युतमध्यमगांधार, च्युतवद्वनिपाद. (हिंदुस्थानी निवारक वाद)
५ हिंदोल	सर्व स्वर श्री मेलाने, परंतु येरव शुद्ध. (खपने हिंदुस्थानी कोमलध) (आसावरी वाद)
६ शुद्धरामकिष्वा	स रि प ध शुद्ध, च्युतमध्यमगांधार, च्युतवद्वनिपाद. (हिंदुस्थानी पूर्वी वाद)
७ देशाक्षी	स ग प शुद्ध, परश्रुति रि, पंचश्रुति ध, च्युतमध्यमगांधार, च्युतवद्वनिपाद.
८ वंदनवौळ	देशाक्षीचेच बहुतेक स्वर, फक्त कैशिक निपाद.
९ शुद्धनार	स ग प शुद्ध, परश्रुति रि ध, च्युतमध्यमगांधार, च्युतवद्वनिपाद.
१० आहरी	स ग प ध शुद्ध, पंचश्रुति रि, साधारण ग, च्युतवद्वनिपाद.
११ नादरामक्षी	स रि ग प ध शुद्ध, साधारणगांधार, च्युतवद्वनिपाद.
१२ शुद्धवराक्षी	स रि ग प ध शुद्ध, च्युतवद्वनिपाद, च्युतमध्यम.

मेळनांव	स्वर.
१३ रीतिमैळ	स रि म प ध्रुव, पंचसुति ष, कैशिक निषाद.
१४ वसंतभैरवी	स रि म प ध्रुव, च्युतमाध्यमगांधार, कैशिक निषाद.
१५ केदारगौड	स म प ध्रुव, पंचसुति रि ध, च्युतमाध्यमगांधार, च्युतमध्यमनिषाद. (कैशिक नी अवकाश)
१६ हिन्दूजी	स रि म प ध्रुव, अंतरगांधार, काकळी निषाद.
१७ सामनरात्री	स रि म म प ध्रुव, काकळी निषाद.
१८ रेवगुप्ति	स रि म प ध नि ध्रुव, अंतरगांधार.
१९ सावंत	स म प ध्रुव, रि ध पटसुतिक, अंतरगांधार, काकळी निषाद.
२० फांनोजी	स म प ध्रुव, अंतरगांधार, काकळी निषाद रि ध पंचसुतिक.

कलानिधीनसे मेळ व रथा व जन्मेराग (लक्ष्मणगीतांतून)

१ मुखारी	१ मुखारी
२ माळवगीत	१ माळव गीत २ जल्लि ३ बीळी ४ सोराडू ५ गुंढणी ६ के वडीळी ७ फलमेवरी ८ गुंढणी ९ सिपु- रामजी १० छायागीत ११ कुंरी १२ कंनडवंगळ १३ बंगळकै शिक १४ मळहरी
३ श्रीराग	१ श्रीराग २ भैरवी ३ गीळी ४ धन्यासी ५ गुंढ- भैरवी ६ के गुंढणी ७ माळवधी ८ शंकराभरण ९ आभाजी १० देवगांधार ११ मध्यमादि
४ छारंगनाट	१ सारंगनाट २ सावेरी ३ साकनभैरवी ४ मर- नारायणी ५ गुंढवसंत ६ पूर्वगीत ७ कुंतलवराजी ८ मिलवदज ९ नारायणी
५ हिंदोल	१ हिंदोल, २ मणीहिंदोल, ३ गुराळ
६ गुंढरामकिरा	१ गुंढरामकिरा, २ बीळी, ३ आदिंदळी ४ शीपड
७ देसाधी	१ देसाधी
८ कंनडगीत	१ कंनडगीत, २ मंदारव, ३ गुंढवंगळ, ४ छा- यागाट, ५ कुल्लक सोडी, ६ माळवधि, ७ देवकिरी
९ गुंढनाट	१ गुंढनाट
१० अहीरी	१ आ हीरी
११ नादरामकिरा	१ नादरामकिरा
१२ गुंढवराजी	१ गुंढवराजी
१३ गीत	१ गीतिगीत
१४ कंनडभैरवी	१ कंनडभैरवी, २ सोन
१५ केदारगीत	१ केदारगीत २ नारायणगीत

१५ हेजूची	१ हेजूची
१७ सानवराळी	१ सानवराळी
१८ रेवगुलि	१ रेवगुलि
१९ कांमोत	१ सांनख
२० कांमोनी	१ कांमोनी

